

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

Əlyazması hüququnda

NƏRGİZ AĞASƏLİM QIZI ƏLİYEVƏ

**AZƏRBAYCANIN ELMİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNİN
ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ƏRƏBDİLLİ ƏDƏBİYYATIN ROLU
(XI-XIII ƏSRLƏR)**

İxtisas: 07.00.02 - Vətən tarixi

**Tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

NAXÇIVAN – 2012

Dissertasiya AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın orta əsrlər tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

N.M.Vəlixanlı

AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponətlər:

Y.M.Mahmudov

AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

A.H.Paşazadə

Tarix elmləri doktoru, professor

Z.Ə.Şahverdiyev

Tarix elmləri doktoru

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Azərbaycan tarixi” kafedrası

Müdafə “18” fevral 2012-ci il saat 11⁰⁰-da AMEA Naxçıvan Bölməsinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD. 01.211 Dissertasiya Şurası əsasında yaradılmış B/D. 01.211 Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7000, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 76, AMEA Naxçıvan Bölməsi, əsas bina, akt zalı

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” yanvar 2012-ci ildə göndərilmişdir.

B/D.01.211 Dissertasiya

Şurasının elmi katibi:

E.A.Şıxəliyev

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. On dörd əsrlik tarixə malik islamın yarandığı ilk dövrlərdən Azərbaycan ərazisində islam mədəniyyəti məkanının formalaşması başlamışdır. Bu proses cəmiyyət həyatının ictimai-iqtisadi, həm də mədəni-ideoloji sahələrində təzahür etmişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycan gerçəkliyində baş vermiş hər bir mühüm tarixi hadisədə islam faktorunun izi vardır. Lakin uzun müddət ərzində Azərbaycanda, eləcə də postsovet məkanında islam mədəniyyəti zəif öyrənilmiş, hüquqi və etik normaları özündə ehtiva edən islam dininə obyektiv qiymət verilməmiş, hər şeydən əvvəl, elmi metodologiyaya məhəl qoyulmamışdır. Bu səbəbdən də zaman çərçivəsində nəinki islam, hətta islamla bağlı olan elmlərə, maddi abidələrə yanaşmada da qərəzçiliyə yol verilir. Məscidlər dağıdılır, yazılı abidələr, hətta dekorativ ərəb yazılı xalcalar belə məhv edilir.

Sovet hakimiyyəti dövründə islam və islam mədəniyyətinə münasibət, bu sahədə aparılan elmi tədqiqat əsərləri obyektivlikdən uzaq olmuşdur. Bəzən islam mədəniyyətinə aid, o cümlədən islam dinindən bəhs edən mənbələr tədqiqata cəlb olunmur, ya da tarixə aid kitablar yazılarkən bu mövzunun üzərindən sükutla keçilir. Hətta ilk mənbədən götürülən iqtibaslarda təhriflərə yol verilir.¹ Hazırda da belə əsərlərdən iqtibas gətirən müasir alimlərimizdən bəziləri eyni səhvləri təkrar edirlər.²

Azərbaycanın iqtisadi-siyasi həyatının öyrənilməsi sahəsindəki uğurlar mədəniyyətin öyrənilməsinə üstələyir. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, əgər Xilafət tərkibində olan Azərbaycanın iqtisadi, siyasi həyatı, eləcə də orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülünün başlıca mərhələləri və əsas cəhətləri daha dərindən işıqlandırılsa da, ölkənin ərəb-islam mədəniyyətində tutduğu mövqeyi dəyərinə və kompleks şəkildə tədqiq edilməmişdir.

---

¹ İbrahimov Z.İ. Nizami dövrünün ictimai-siyasi vəziyyətinə dair (məqalələr məcmuəsi). B.: 1947, s. 42-43

² Nuriyev A.B., Babayev Ə.H. Bərdə şəhərinin tarixi-arxeoloji öçerki. B.: Nurlan, 2001, s. 117

XX əsrin 60-80-ci illərində yaranmış nisbətən normal elmi mühit Azərbaycan tarixşünaslığına da müsbət təsir göstərmiş, ölkənin qədim və orta əsrlər tarixinə aid xeyli sanballı və böyük əhəmiyyətli elmi tədqiqat işləri yazılmışdır. Müəyyən mənada mənbəşünaslıq məktəbi formalaşmağa başlamışdır. Bu sahədə akademiklərdən Ziya Bünyadov və Nailə Vəlixanlının xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ərəbdilli mənbələrin oxunması üçün əsas şərt olan ərəb dilinin öyrədilməsi sahəsində Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsi Ərəb dili kafedrası və onun yaradıcısı prof. Ələsgər Məmmədov və görkəmli şərqsünas alim, akademik Vasim Məmmədəliyevin böyük rolu olmuşdur. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan mədəniyyəti və onun bir qolu olan ziyalı mühitinin öyrənilməsi bu gün də qənaətbəxş deyildir. Digər tərəfdən, mənbələrin çoxluğu, onların dünya muzey və kitabxanalarına səpələnməsi tədqiqat işinə cəlb olunması işini çətinləşdirir. Ərəb mənbələrində verilən məlumatdan görünür ki, müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərinə səfər edən həmvətənlərimiz özlərilə birlikdə əlyazmalarını da həmin ölkələrə aparmışlar. Ona görə də həmyerlilərimizin dünyanın müxtəlif muzey və kitabxanalarında saxlanılan bəzi əlyazmalarının tədqiqi də aktualıq kəsb edir. Təkcə ərəb ölkələrində deyil, Türkiyədə, İranda, hətta Hindistanda da belə əlyazmalarının olması barədə məlumat vardır. 1975-ci ildə Hindistanın tanınmış mədəni-tarixi mərkəzlərinə ezam olunmuş özbək tədqiqatçıları orada hökumət və şəxsi kitabxanalarda qorunan 80 min ərəb, fars və türk dillərində əlyazmaları arasında Azərbaycan, özbək və fars-tacik elmi ədəbiyyatı ilə bağlı 254 əlyazmasının təsvirini vermişlər. Salarcanq şəhərindəki muzeydə 8122 əlyazmasından 27-si türk dilindədir. Lakin, Azərbaycan və özbək dillərində olan əlyazmalar muzeyin beş cildlik kataloquna daxil edilməmişdir. Muzeyin kartotekasında bu əlyazmalar haqqında yalnız çox qısa məlumat verilmişdir.¹ Bundan da belə qənatə gəlinir ki, xarici ölkələrin kitabxanalarında Azərbaycan elmi və mədəniyyəti

---

¹ Сулейманов Х.С. Новые открытия // Памятники культуры. Ежегодник, 1982, Л.: Наука, с. 13-14

ilə bağlı əlyazmalarının tədqiqata cəlb edilməsinə xüsusi ehtiyac vardır.

Onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın Yaxın və Orta Şərqi müxtəlif mədəniyyət mərkəzləri ilə əlaqələrinin öyrənilməsi, eləcə də şəhərin intellektual mühitini formalaşdıran şəxsiyyətlər və onların əsərləri haqqında bütöv təsəvvürün yaradılması baxımından ərəbdilli bioqrafik mənbələrin təhlili xüsusi önəm daşıyır. Xətib Bağdadi, İbn ən-Nədim, Hakim Nişapuri, əd-Darəqutni, İbn Makula, əs-Siləfi, əs-Səmani, İbn Nöqtə, İbn əs-Sabuni, İbn əl-Əsir, İbn Xəlliqan, İbn Əbi Useybiyə, İbn əl-Qaysarani, İbn əl-Cavzi, Əbülfəllah əl-Hənbəli, Yaqut əl-Həməvi, İbn əl-Fuvati, əl-Əskəlani, əl-Zəhəbi, İbn Qutlubuğa və b. ərəbdilli müəlliflərin bioqrafik janrda yazılmış misilsiz əhəmiyyətli əsərləri tədqiq edilmədən Azərbaycanın o dövrdəki mədəni həyatının öyrənilməsi mümkün deyildir.

Biz tədqiqatımızda XI-XIII əsrlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş İbn Makula (1030-1082), Əbu Tahir əs-Siləfi (1085-1180), əs-Səmani (1113- 1167), İbn Nöqtə (ö.1232), İbn əs-Sabuninin (1207-1282) bioqrafik janrda yazılmış əsərlərini kompleks şəkildə araşdırmaqla yanaşı, bu mənbələrdəki məlumatlara istinad edərək, digər tarixi, tarixi-coğrafi mənbələri, yerli və xarici ölkə müəlliflərinin əsərlərini, eləcə də arxeoloji, numizmatik və epiqrafik materialı tədqiqata cəlb etmiş, Azərbaycan ərazisində ərəb-müsəlman mədəniyyətinin yayılması problemini araşdırmağa çalışmışıq. Dissertasiyada azərbaycanlı ziyalılar deyərəkən tarixi (Şimali və Cənubi) Azərbaycan ərazisindən olan ziyalılar ehtiva olunur.

Tədqiqat işinin xronoloji çərçivəsi. Dissertasiyada XI-XIII əsrlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş müəlliflərin əsərlərinin işıq üzü gördüyü dövr əsas götürülmüşdür. Ümumiyyətlə, bu dövr ərəbdilli bioqrafik ədəbiyyatın inkişaf etdiyi bir tarixi mərhələdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bizim tədqiqata cəlb etdiyimiz XI-XIII əsrlərdə yaşayıb-yaradan müəlliflərin əsərlərindəki məlumatlar təkcə bu dövrü deyil, bəzən əvvəlki IX-X əsrləri də əks etdirir. Digər tərəfdən, mənbələrdə əksini tapan Azərbaycan ziyalılarının da mənsub olduqları müxtəlif dini cərəyanların yaranma səbəblərini öyrənmədən, din daşıyıcıları

arasındakı ziddiyyətlərin təhlilini vermədən o dövrün mənəvi-intellektual mühitini təsvir etmək çətindir. Buna görə də, islam mədəniyyətinin yaranması və inkişafında Azərbaycan alimlərinin töhfəsini vurğulamaqla yanaşı, dövrün elmi-mədəni mühitini tədqiq etmək üçün Azərbaycanda bu mədəniyyətin yaranmasına səbəb olan islamlaşmanın xüsusiyyətləri də incələnmişdir.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. XIX əsrin ortalarından Azərbaycan, rus və xarici ölkə şərqşünaslarının əsərlərində bioqrafik janrda yazan müəlliflər və onların əsərləri haqqında bu və ya digər dərəcədə məlumat verilir. Bu əsərlərdən ən önəmlisi islam mədəniyyəti tarixinə dair biobiblioqrafik əsəriylə tanınan alman şərqşünası Karl Brokelmannın (1868-1956) 1898-1902-ci illər arasında Veymarda nəşr olunan “Geschichte der Arabischen Litteratur” adlı əsəridir. Bu iki cildlik əsərdə islam dünyasında ərəbcə yazmış müəlliflərə və onların əsərlərinə mühüm yer ayrılır.

İlk dəfə 1912-ci ildə əs-Səmaninin (1113-1167) “Kitab əl-Ənsab” (“Nisbələr kitabı”)nın əlyazmasının faksimilesini Leydendə çap etdirən Oksford Universitetinin professoru D.S.Marqolius bu əlyazmaya yazdığı girişdə əs-Səmani və onun əsəri haqqında şərh yazaraq, əsərin adındakı “ən-nəsəb” sözünün mənşəyini açmağa çalışmışdır.¹

Görkəmli rus şərqşünası akademik İ.Y.Kraçkovski “Ərəb coğrafi ədəbiyyatı” adlı əsərində coğrafiyaşünas səyyahlarla bağlı problemə toxunarkən bioqrafik janrda yazan müəlliflərdən bəziləri (əS-Səmani, əl-Darəqutni, İbn Makula, İbn əl-Qaysarani, İbn əl-Əsir) və onların əsərləri barədə məlumat xarakterli yazıları dərc etdirmişdir.²

ƏS-Səmaninin “Kitab əl-Ənsab” əsəri ilə tanış olan akademik V.V.Bartold əsərin Orta Asiyanın ədəbiyyat tarixi və tarixi

---

¹ The Kitab al-ansab of Abd al-Karim al-Sam’ani. With an introduction by D.S.Margoliuth. Leyden-London: E.J.W.Gibb memorial series XX, 1912/603 f., p. 1-4

² Крачковский И.Ю. Географы XII века на Востоке. Изб. соч., т. IV, изд.-во АН СССР, М.-Л., 1957, с. 314-318

coğrafiyasının öyrənilməsində əhəmiyyətini qeyd etmişdir.¹

XI əsrin ikinci yarısından bioqrafik ədəbiyyatın özünün müxtəlif növ və formaları ilə çiçəkləndiyini göstərən görkəmli şərqşünas A.B.Xalidov İbn Makulanın “Əl-İkməl”, Yaqut əl-Həməvinin “İrşad” və əs-Səmaninin “Kitab əl-Ənsab” əsərlərini bu ədəbiyyatın bariz nümunələri kimi təqdim edir. İbn Xəlliqanın (1211-1282) məlumatına əsaslanan müəllif XIII əsrdə əs-Səmaninin səkkiz cildlik “Kitab əl-Ənsab” əsərinin əlyazma nüsxələrinin artıq nadir tapıldığını qeyd edir.²

Orta əsrlər ərəb-müsəlman cəmiyyətinin mənəvi həyatı istər dini, istərsə də elmi-fəlsəfi cəhətdən amerikalı şərqşünas F.Rouzentalın “Biliklərin təntənəsi” əsərində ətraflı təhlil olunur. Orta əsrlər islam dinində idrak nəzəriyyəsinin mühüm problemlərini həll etməyə cəhd göstərən tədqiqatçı kitabında bir çox mənbədən, o cümlədən əs-Səmaninin “Ədəb əl-İmla və-l-İstimla” (“İmla və imlanın yazılması metodu”) əsərindən istifadə etmişdir. O, mühəddislər haqqında yazaraq göstərirdi ki, müəllim və tələbə münasibətləri hədislərin ötürülməsi prosesinin ayrılmaz hissəsidir. O dövrlərdə hədislər əsasən şifahi şəkildə nəql edildiyi üçün və bu metod demək olar ki, fiksiya sayıldığına görə yazı texnikasına, kitabların tərtibinə və onlardan istifadəyə xüsusi fikir verilirdi. F.Rouzental yazır ki, XII əsr müəllifi əs-Səmaninin əsəri ali təhsilin təşkili üzrə gərəkli dərslük rolunu oynamışdır.³

Özbək alimi Ş.Kəmaluddinov “Kitab əl-Ənsab” əsərinin Mərkəzi Asiya ilə bağlı hissələrini tədqiq edərək, onun bu bölgənin tarixi və mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyətini xüsusi vurğulamışdır. O, göstərir ki, bu əsərdə Mərkəzi Asiyanın tarixi coğrafiyası, onun şəhərləri və kəndləri, memarlığı, tikintiləri, bu bölgənin ədib, dilçi və şairləri, mühəddis, hüquqşünas, sufiləri və

---

¹ Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. / Соч. в. 9 т., т. I, М., Изд-во вост. лит., 1963, с. 81

² Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. М., Наука, 1985, с. 119, 257

³ Роузенталь Ф. Торжество знаний. М., Наука, 1978, с. 284-285

Quran təfsirçiləri haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vardır.¹

Yaxın Şərqlə, o cümlədən Azərbaycan elminə mühüm yeniliklər gətirən A.Bakıxanov 1841-ci ildə yazdığı və zəngin tarixi mənbələrə əsaslanan “Gülüstani İrəm” əsərində XI-XIII əsrlərin məşhur alim və şairləri haqqında da qısa məlumat vermişdir. O yazır ki, hər bir tayfanın kəmalət dərəcəsinə, vəziyyəti və hallarının gözəlliyini onların təlifatından və sair əsərlərindən gözəlcəsinə anlamaq olar.²

Böyük Azərbaycan alimi və ədibi Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyət Təbrizinin (1875-1940) “Dənışməndani Azərbaycan” adlı əsərində XX əsrin birinci yarısına qədər fəaliyyət göstərmiş yüzlərlə azərbaycanlı şair və alim haqqında məlumat verilir. Hər bir şəxsiyyət haqqında qısa, aydın və lakonik şəkildə mülahizə söyləyən müəllif təəssüf ki, bəzən hansı mənbələrə istinad etməsi barədə məlumat vermir. Müəllifin kitabındakı məlumatla onun istinad etdiyi “Kitab əl-Ənsab” əsərinin məlumatını müqayisə etdikdə bəzən təhrifə yol verildiyinin şahidi oluruq. Məhəmmədəli Tərbiyətə görə, Əbu İshaq əl-Mərəndi atası Əbu Səid ibn əl-Ə’rabi haqqında danışırdı.³ Halbuki əs-Səmanın İbn Makulaya istinadən verdiyi məlumatından aydın olur ki, Əbu İshaq atasına, o isə İbn əl-Ə’rabiyə istinadən hədis nəql etmişdir.⁴

Milli tarixşünaslığımızda Azərbaycan ziyalılarının tapılıb üzə çıxarılmasında ən böyük rol akademik Z.M.Bünyadova məxsusdur. Onun 1964-cü ildə çap etdirdiyi “Обзор источников по истории Азербайджана” (“Azərbaycan tarixi üzrə mənbələrin icmalı”) adlı 35 səhifəlik əsəri, mənbəşünas-tarixçilərin stolüstü kitablarından biridir. Məlumat xarakterli bu kitabda Azərbaycan və azərbaycanlılar

---

¹ Камалуддинов Ш. С. «Китаб ал-ансаб» Абу Саада ас-Самани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. Ташкент: ФАН, 1993, с. 16

² Bakıxanov A. Gülüstani İrəm. B.: Möminin intişarati. 2001, s. 232-242.

³ Məhəmmədəli T.Ə. Dənışməndani Azərbaycan. Görkəmli elm və sənət adamları. B.: Azərneşr, 1987, s. 104

⁴ ١٤٤. السمعی ابو سعد عبد الکریم ابن محمد. کتاب الانساب. الجلد الخامس، ١٤٤٠، بیروت، ص

haqqında məlumatın verildiyi 76 orta əsr müəllifi və onların əsərləri haqqında məlumat toplanmışdır. Bu icmalda əs-Səmanın “Kitab əl-Ənsab”ında qeyd olunmuş bəzi azərbaycanlıların (on altı nəfər) adları çəkilsə də, siyasi tarix üzrə yazmış müəlliflərə daha geniş yer ayrılmışdır.¹

1970-1990-cı illərdə Z.M.Bünyadovun “Azərbaycanın görkəmli simaları haqqında yeni materiallar” adı altında məqalələri çap olundu. 1980-cı ildə çap olunmuş məqalədə Camal əd-Din ibn əl-Həsən Əli ibn Yusif əl-Qiftinin (1152-1227) “İnbah ər-ruvat ‘alə ənbə ən-nuhət” (“Qrammatiklərin söylədiklərinə ravilərin diqqəti”) əsərindən beş azərbaycanlı qrammatik haqqında məlumatı seçib ayıraraq Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə oxuculara təqdim etmişdir.² Bundan başqa “Orta əsrlər Azərbaycanın görkəmli şəxsləri haqqında yeni materiallar”³ və “Şirvan XII əsr-XIII əsrin birinci yarısında”⁴ adlı məqalələrində Z.M.Bünyadov Azərbaycan ziyalıları haqqında yeni məlumatları üzə çıxarmışdır.

1962-1967-ci illərdə Mustafə Cavad tərəfindən Dəməşqdə nəşr olunmuş İbn əl-Fuqatının (1244-1326) bioqrafik ədəbiyyatın nümunələrindən olan “Təlxis məcmə əl-ədəb fi mucəm əl-əlqab” (“Ləqəblər lüğətindəki məlumatların qısa icmalı”) adlı əsərində Azərbaycanın mədəni həyatına dair az məlum olan və ya nadir məlumat da hifz olunmuşdur. Əsərin Azərbaycana aid çıxarışları

---

¹ Буниятов З. М. Обзор источников по истории Азербайджана. Источники арабские. Б., Элм, 1964, с. 21

² Буниятов З.М. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья (статья третья) / Изв. АН Аз. ССР. Б.: 1980, № 2, с. 59-60

³ Буниятов З.М. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья (статья четвертая) / Изв. АН Аз. ССР. Б.: 1980, № 3, с. 62-68

⁴ Буниятов З.М. Ширван в XII -первой половине XIII в. (статья вторая) / Изв. АН Аз. ССР, Серия ИФП. Б.: 1976, № 2, с. 60-74

Z.Bünyadovun silsilə məqalələrində¹ və M.Seyidbəylinin “Сведения о деятелях Азербайджана XIII-начала XIV века в сохранившейся части сочинения Ибн-ал-Фувати (1244-1326) «Талхис Маджма’ ал-адаб фи Му’джам ал-алкаб»² məqaləsində və “Научно-культурная жизнь Азербайджана (второй половины XIII-начала XIV в.)” adlı monoqrafiyasında³ bir mənbə kimi əhatəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Ibn əl-Fuvinin özünün yaşadığı dövrü əhatə edən məlumatı daha qiymətli olsa da, biz onun Azərbaycanın nəzərdən keçirilən dövrdəki elmi mühiti ilə bağlı materiallarını əks etdirməyə, yeri gəldikcə bu məlumatdan məqsədyönlü istifadə etməyə çalışmışıq.

Akademik N.M.Vəlixanlı əsasən ərəb mənbələri əsasında Azərbaycanın siyasi həyatı və tarixi coğrafiyasını tədqiq etsə də, onun “İpək yolu” jurnalının iki nömrəsində dərc etdiyi məqaləsi VII-XII əsrlər Azərbaycan elmi-ədəbi mühiti və onun dili məsələsinə həsr olunmuşdur.⁴ Müəllif Xilafətin ərəbləşməyib, yalnız müsəlmanlaşmış xalqlarından biri kimi azərbaycanlıları latın dilindən istifadə edən

---

¹ Буниятов З. М. Выдающиеся личности Азербайджана в сочинении Ибн ал-Фувати Талхис маджма ал-адаб фи муджам ал-алкаб // Изв. АН Аз. ССР, Серия истории, философии и права, 1970, №3-4, с. 157-173; Видные деятели Азербайджана в сочинении Ибн ал-Фувати (статья вторая). // Изв. АН Аз. ССР, Серия истории, философии и права, 1979, № 2, с. 61-67; Сведения о некоторых сотрудниках Марагинской обсерватории в сочинении Ибн ал-Фувати. Циркуляр ШАО, 1971, № 7, с. 6-11; Сведения Камал ад-Дина ибн ал-Фувати о представителях семьи Санджара ибн Абдаллаха ан-Нахичевани. ДАН Аз. ССР, 1978, т. XXXIV, №5, с. 77-80

² Сеидбейли М. Г. Сведения о деятелях Азербайджана XIII-начала XIV века в сохранившейся части сочинения Ибн-ал-Фувати (1244-1326) «Талхис Маджма’ ал-адаб фи Му’джам ал-алкаб» / Изв. АН Аз. ССР, Серия истории, философии и права . Б.: 1987, № 1, с. 79-89.

³ Сеидбейли М.Г. Научно-культурная жизнь Азербайджана (второй половины XIII - начала XIV в.). Б., 1999

⁴ Vəlixanlı N.M. VII-XII əsrlər Azərbaycan elmi-ədəbi mühiti və onun dili məsələsinə dair/ “İpək yolu” jurnalı, 1998, № 1, s. 33-36; №2, s. 48-51

avropalılarla müqayisə edərək onların XI əsrədək elmi, dini və ədəbi yaradıcılıqda ərəb dilindən istifadə etməsini yazır. Ərəb dilinin işlədilməsinə kömək edən faktorlardan biri kimi müəllif şimal-cənublu tarixi Azərbaycan ərazisində dil müxtəlifliyinin olması, dar çərçivədə tətbiq edilən alban əlifbası nəzərə alınmazsa ümumi əlifbasızlıq üzündən ərəb əlifbasının qəbul edilməsini göstərir. Müəllif Səlcuqların hakimiyyətinə qədər türk dilinin geniş xalq kütlələri arasında türkdilli folklorun yayılmasına baxmayaraq, türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların ümumi ədəbi dilinə çevrilə bilməməsini isə “ta qədimdən türklərin yaşadığı” Azərbaycan ərazisində mövcud hakim dairələrin tarixi obyektivlik üzündən irançılığa daha artıq meyl etmələrində görür.

Azərbaycanın mədəni mühitini, xüsusilə ədəbi mühitini tədqiq edən görkəmli alimlərimizdən biri professor Malik Mahmudov olmuşdur. Onun “Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər(VII-XII əsrlər)” əsəri ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində ilk addım sayıla bilər.¹ Müəllif əsərin müqəddiməsində haqlı olaraq göstərir ki, müxtəlif xalqların eyni dildə yaratdıqları ədəbiyyatda sıx bağlılıq olduğu kimi, hər bir ədəbiyyatın da özünəməxsus spesifik keyfiyyətləri olmalıdır. Bir sıra Avropa xalqlarının latın dilində yaratdıqları ədəbiyyatı bir kənara qoyub, təkcə alman dilində yaranan ədəbiyyata nəzər salsaq, bu həqiqəti bir daha aydın görmək mümkündür. M.Mahmudov eyni zamanda göstərir ki, bu ədəbiyyatlar arasında güclü və səmərəli əlaqələr, çoxəsrlə qarşılıqlı təsir də inkar edilə bilməz. Bu sözləri farsdilli ədəbiyyata da şamil edən tədqiqatçı belə nəticəyə gəlir ki, müasir dövrdə klassik ərəbdilli ədəbiyyata da bir xalqın irsi kimi baxmaq, onu bir xalqa məxsus ədəbi proses kimi tədqiq etmək düzgün olmazdı. M.Mahmudovun bir sıra elmi məqalələrində ərəbcə ilk əsərlərin meydana gəlməsi, İsmayıl ibn Yəssar, Musa Şəhəvat, Əbül-Abbas əl-Ə'ma kimi

---

¹ Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). B.: Elm, 1983

azərbaycanlı şairlərin yaradıcılığı təhlil olunur.¹

Poeziyanın coşğun inkişaf etdiyi bir dövrdə, XI əsrdə yaşayıb, yaratmış böyük azərbaycanlı alim və mütəfəkkir Xətib Təbrizi şəxsiyyəti professor M.Mahmudovun “Xətib Təbrizi” monoqrafiyasında və elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır.² Monoqrafiyada bu görkəmli alimin yaradıcılığı onun formalaşdığı ədəbi və siyasi mühitin təhlililə sıx əlaqədə nəzərdən keçirilir. Bununla yanaşı azərbaycanlı alimlərdən Yusif Tahir oğlu Xoylu və Eyn əl-Guzatın yaradıcılığı ilə bağlı problemlər M.Mahmudovun ayrı-ayrı məqalələrində işıqlandırılmışdır.³

Professor G.Baxşəliyeva X əsrin görkəmli ərəb filoloqu Əbü-l-Fərəc İsfahaninin “Kitab əl-əğəni” (“Nəğmələr kitabı”) əsərini tədqiq edərək göstərir ki, kitabın üç fəslə Musa Şəhəvat, İsmail ibn Yasar və Əbü-l-Abbas əl-Ə’amə kimi ilk ərəbdilli azərbaycanlı şairlərə həsr olunmuşdur.⁴ Müəllif “Kitab əl-Əğəni” əsərinin bu üç şairin həyat və yaradıcılığını öyrənmək üçün ən mühüm mənbə olduğunu təsdiq edir. Əl-İsfahaninin həyatı və şəxsiyyəti, “Kitab əl-Əğəni” abidəsinin əsas xüsusiyyətlərini ortaya çıxaran müəllif həmin antologiyanın beş fəslini tərcümə edərək şərh edir. O, ərəb-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin, erkən ərəbdilli Azərbaycan poeziyasının öyrənilməsi

---

¹ Mahmudov M. Azərbaycanca ədəbi fikrin inkişafına dair / Elmi əsərlər. Şərqsünaslıq ser., ADU, 1977, №2, s. 6-14; Musa Şəhəvat / Az. SSR EA Xəbərləri. Ərəb dili və incəsənət ser., 1970, № 2, s. 47-54; İsmail ibn Yəsar / Az. SSR EA Xəbərləri. Ərəb dili və incəsənət ser., 1970, № 3, s. 3-12; Əbül-Əla yaradıcılığında dinin və din xadimlərinin ifşası / Elmi əsərlər. Şərqsünaslıq ser., ADU, 1971, № 1, s. 28-37

² Mahmudov M. Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. B.: Elm, 1972; Xətib Təbriziyə aid edilən bir əlyazması haqqında /Az. SSR EA məruzələri, 1978, № 3, s. 70-73

³ Mahmudov M. Yusif Tahir oğlu Xoylu və onun “Tənvir” əsəri / Ərəb filologiyası məsələləri. № 2, B.: 1973, s. 3-53; Mahmudov M. Eyn əl-Quzat / “Ulduz”jurnalı, 1978, № 9, s. 56-60

⁴ Бахшалиева Г.Б. «Книга песен» Абу-л-Фараджа ал-Исфхани и классическая арабская литература. Б.: Абилов, Зейналов и сыновья, 1998

üçün bu qiymətli abidənin müstəsna mənbəşünaslıq əhəmiyyətini də qeyd etmişdir.¹

E.Z.Əzizov “IX əsr ərəb poeziyasında xürrəmilər hərəkatının əksi” adlı monoqrafiyasında Babəkin başçılıq etdiyi üsyanın ərəb poeziyasında əksi problemini öyrənmişdir.² Bu problemin həlli bir tərəfdən xürrəmilər hərəkatının vüsət və əzəmətini daha düzgün şəkildə qiymətləndirmək üçün zəruridirsə, digər tərəfdən tarixi mənbələrdə təsadüf olunmayan bir sıra dəyərli faktların meydana çıxarılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu ondan irəli gəlir ki, Babək üsyanı ilə əlaqədar hadisələri əks etdirən tarixçilər daha sonralar yaşayıb yaratdıqları halda, bu haqda şeirlər yazmış şairlər (Əbu Təmmam, əl-Buhturi, əl-Hüseyn ibn əd-Dəhhak və b.) həmin hadisələrin müasiri olmuşlar.

Ərəb dilinin qrammatikası və leksikologiyasına dair sanballı əsərləri miras qoyub getmiş azərbaycanlı alimlərdən bəzilərinin yaradıcılığı N.A.Ağayevanın “Азербайджанские языковеды средневековья” (“Orta əsrlərin Azərbaycan dilçiləri”) əsərində tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. N.A.Ağayeva bu əsərində göstərir ki, Azərbaycan dilçilərinin tədqiqatlarının çox hissəsi görkəmli orta əsr müəlliflərinin əsərlərinin şərhinə həsr olunmuşdur.³ O, əsərində Camal əd-Din əl-Ərdəbili və Səad əd-Din əl-Bərdəi kimi alimlərin əz-Zəməxşərinin məşhur qrammatik traktat sayılan “Ən-nümuşəc fi-n-nəhv” (“Nəhvə nümunə”) risaləsinə yazdıqları şərhləri tədqiq etmişdir. Hər iki şərhə təhlil edən müəllif belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu şərhlərin müəllifləri məntiq, ədəbiyyatşünaslıq, semantika və leksikanın əsas əhkamlarına istinad etdiklərindən onların əsərləri öz

---

¹ Бахшалиева Г. Б. Абу-л-Фарадж ал-Исфакани. Рассказы о Кайсе ибн Мулаввахе по прозвищу Меджнун и арабоязычных азербайджанских поэтах. Б.: ЭЛМ, 2006

² Əzizov E.Z. IX əsr ərəb poeziyasında xürrəmilər hərəkatının əksi. B.: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004

³ Агаева Н. А. Азербайджанские языковеды средневековья. Б.: ЭЛМ, 1990, с. 3

nəzəri əhəmiyyətinə görə bu növ əsərlər arasında müstəsna yer tutur.

L.M.Orucova və Z.E.Şıxəlibəyli “Azərbaycanda ərəb filologiyasının inkişafı” adlı əsərində tədqiq etdikləri problemi müqayisəli tarixi aspektdə, xronoloji qaydada öyrənməyi qarşılarına məqsəd qoymuşlar. Kitabda orta əsr azərbaycanlı alimlərin ərəb dili və ədəbiyyatını öyrənmələrinin ilkin şərait və səbəbləri açıqlanır, ərəb filologiyasının ümumi inkişaf prosesində onların əvəzolunmaz rolu qeyd olunur.¹

1970-1990-cı illərdə orta əsrlər Azərbaycan fəlsəfəsi, onun nümayəndələrinin fəaliyyəti filosof-alim Z.C.Məmmədovun əsərlərində işıqlandırılmışdır. Onun “Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir” adlı monoqrafiyası (1978) bu sahədə uğurlu addımlardandır.² Əsərin ayrı-ayrı müddəaları isə 1983-cü ildə rus dilində çap olunmuşdu.³ Digər tədqiqat işlərindən fərqli olaraq ilk dəfə məhz bu əsərdə elmi-fəlsəfi cərəyanlar problemlər istiqamətində tədqiq edilir. Tədqiqatçı əsərində sübut edir ki, XI-XIII əsrlərdə Azərbaycanda, eləcə də bütün Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində fəlsəfi fikrin əsasını təşkil edən peripatetizm, sufizm və işraqilik kimi cərəyanlar aparıcı rol oynamışdır. İctimai-fəlsəfi fikir həmçinin, müəyyən dərəcədə, islam sxolastikası olan Kəlamda inkişaf etdirilmişdir. Bununla bərabər əsərdə qoyulan və tədqiq edilən problemlərlə XI əsrə qədərki ictimai-siyasi və dini-fəlsəfi fikir arasında varislik əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilir. Azərbaycanda yayılmış zərdüştilik, məzdəkilik, manilik və xürrəmiliyin, habelə xristianlığın XI-XIII əsrlər Azərbaycan fəlsəfi fikrinə təsiri göstərilir,

---

¹ Оруджева Л.М., Шихалибеги З.Е. Развитие арабской филологии в Азербайджане. Б.: Нурлан, 2004

² Мəммədov З.С. Azərbaycanca XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. В.: Elm, 1978

³ Мамедов З.Дж. Основные философские течения в Азербайджане в XI-XIII вв. / Методологические вопросы истории развития средневековой философии народов Закавказья. Б.: Элм, 1983 с. 208-226

islam zəminində yaranmış bir sıra cərəyanların onunla üzvü bağlılığı tədqiq edilir.

Z.C.Məmmədovun 1980-90-cı illərdə orta əsrlər Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri haqqında dərc olunmuş silsilə məqalələrində¹ bəşər elmi-fəlsəfi fikrinin zənginləşdirilməsində rol oynanmış azərbaycanlı filosoflardan bəziləri haqqında dəyərli məlumat verilir.

Nəhayət, 1994-cü ildə müəllifin otuz illik tədqiqatının nəticəsi olan sanballı əsəri – “Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi” monoqrafiyası işıq üzü gördü. Kitabda qədim dövrdən XIX əsrin sonlarına qədər Azərbaycan fəlsəfəsi tarixinin inkişaf yolu, təlimlər, onların azərbaycanlı nümayəndələrinin dünyagörüşü Şərqi fəlsəfi fikri zəminində araşdırılır.²

Şeyxulislam, professor Allahşükür Paşazadənin 1991-ci ildə işıq üzü görmüş “Qafqazda islam” əsərində islamın Qafqazda yayılması və təşəkkül tapması, burada yaşayan bir çox xalqların mənəvi mədəniyyətinə təsiri məsələləri araşdırılır.³ Orta əsrlərdə Azərbaycanda elmin, fəlsəfənin, ədəbiyyat və incəsənətin öz inkişaf yönümlərini, əxlaqi qayə və dəyərlərini müəyyən etmək işində islamdan necə faydalanmaq məsələsinə həsr olunmuş hissə böyük maraq doğurur. Müəllifin orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əqidə və məfkurə yönümləri barədə bir sıra yeni və cəsarətli fikirləri onların dünyagörüşlərinin səciyyəsinə dair indiyə qədər məqbul sayılan bəzi baxışların incələşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi məsələsinin nə qədər ciddi olduğunu bir daha göstərir.

İslamda elm tarixinin təhlili problemləri Hacı Sabir Həsənlinin

---

¹ Məmmədov Z.C. Bəhmənyarın fəlsəfəsi. B.: 1983; Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. B.: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986; Eynəlqüzat Miyanəci. B.: Elm, 1992; Азербайджанские философы и мыслители средневековья. Б.: Элм, 1993

² Məmmədov Z.C. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. B.: İrşad, 1994

³ Paşazadə A. Qafqazda islam. B.: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1991

“İslam mədəniyyətində elm” adlı əsərində öz əksini tapmışdır.¹ Müəllif belə hesab edir ki, müsəlman mədəniyyətinin mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün onun elmlə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi vacibdir. Tədqiqatçı əsərin “Azərbaycan intibahı dövründə elm” adlı fəslində islam mədəniyyətində Azərbaycan əhalisinin də payı olduğunu göstərərək sonda belə nəticəyə gəlir: intibah dövrü Azərbaycanda elmin inkişaf səviyyəsi belə bir qənaət hasil etməyə imkan verir ki, poeziyada Nizami, elmdə Nəsirəddin Tusi səviyyəsinə yüksəlmək yalnız mədəniyyətə yüksək inkişaf etmiş bir mühitdə mümkün ola bilər.

Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərini tədqiq edən tarixçilərimiz bu şəhərlərin mədəni həyatına da toxunurlar. Z.M.Bünyadovun “Azərbaycan Atabəyləri dövləti” əsərinin “Atabəylər dövlətində mədəni həyat haqqında öçerklər” adlı VIII fəsl² və S.B.Aşurbəylinin “XI-XIII əsrin I rübündə Şirvanın mədəniyyəti” adlı IV fəslin 6-cı paragrafı XI-XIII əsrlər Azərbaycanın mədəni həyatına həsr olunmuşdur.³ Bu mülliflər əsasən Azərbaycan poetik məktəbinin nümayəndələrindən bəhs edirdilər. Bununla yanaşı Z.M.Bünyadov Azərbaycandan çıxmış on yeddi hüquqşünas, ədib, qazi, hakim, kitabxana xəzinədarı, müdərris haqqında oxucuları məlumatlandırır. S.B.Aşurbəyli isə Azərbaycanın dövrümüzədək gəlib çatmış ən qədim sufi divanlarından birinin müəllifi olan İbn Bakuyə haqqında məlumat verərək onun divanının ilkin sufiyyətin tədqiq edilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətini qeyd etmişdir.

Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərini tədqiq edən tarixçilərimizdən Naxçıvanın X-XVII əsrlər tarixini tədqiqat obyektinə seçmiş Rauf Məmmədov “Naxçıvan şəhərinin tarixi öçerki” əsərində Naxçıvanın meydana gəlməsi, ilk orta əsrlər tarixi, arxeoloji, memarlıq abidələri ilə yanaşı bu diyardan çıxmış orta əsrlərin elm və

---

¹ Həsənlı H.S. İslam mədəniyyətində elm. B.: Elm və həyat, 1998, s. 155

² Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti, B.: Elm nəşriyyatı, 1984, s. 221-232

³ Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti. B.: Elm, 1997, s. 258-279

mədəniyyət xadimləri haqqında da məlumat verir. Müəllif əsərində farsdilli mənbələrlə yanaşı Yaqut əl-Həməvi və əs-Səmani kimi ərəbdilli müəlliflərin əsərlərindən də istifadə etmişdir.¹

N.A.Əliyevanın “Əs-Səmanınin “Kitab əl-Ənsab” əsəri Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə dair mənbə kimi” monoqrafiyası tam şəkildə² və “Yaqut əl-Həməvi və Azərbaycan” monoqrafiyasının bir fəslə XI-XIII əsr Azərbaycanın mədəni həyatına həsr edilmişdir.³ “Kitab əl-Ənsab” əsərinin tədqiqi orta əsrlər müsəlman mədəniyyətinin əzəmətli bir sivilizasiya kimi təşəkkül tapmasında rolu olmuş azərbaycanlı alimlərin fəaliyyətinin geniş şəkildə işıqlandırılması ilə yanaşı Azərbaycan şəhərlərinin tarixi coğrafiyasının öyrənilməsi üçün də əvəzsizdir. Yaqut əl-Həməvinin həm coğrafi, həm də ədəbi lüğətləri Azərbaycanın IX-XIII əsrlərdə yaşamış görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri haqqında bəzən heç bir başqa məxəzdə olmayan orijinal məlumat əldə etmək, dövrün mədəni həyatına daha dərinləndirən bələd olmaq, müsəlman dünyasının ayrı-ayrı mərkəzləri arasındakı elmi və mədəni əlaqələri daha geniş öyrənmək baxımından əhəmiyyəti böyükdür.

Ə.Səidovun Bərdə alimlərinə həsr olunmuş məqaləsi, IX-X əsrlərdə Bərdədən çıxmış alimlərin Bağdad və Xilafətin digər mədəniyyət mərkəzlərindəki fəaliyyəti ilə bağlıdır.⁴ Müəllif bərdəli alimlər haqqında məlumat verərək haqlı olaraq göstərir ki, əl-Müqəddəsi “Bərdə bu vilayətin Bağdadıdır” deyərəkən şəhərin Cənubi Qafqazda müsəlman icmasının mədəni-mənəvi mərkəzi kimi əhəmiyyətini xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmaq istəmişdir.

---

¹ Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. B.: Elm, 1977, s. 144-145

² Əliyeva N.A. Əs-Səmanınin “Kitab əl-Ənsab” əsəri Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə dair mənbə kimi”. B.: “Şərq-Qərb” 2010, 224 s.

³ Əliyeva N.A. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində. B.: 1999, s. 194-228

⁴ Саидов А. Выходцы из Барды в среде ученых Багдада и других культурных центров халифата в IX-X веках / Изв. АН Аз. ССР, Б.: 1990, с. 115-121

Tədqiqatçı E.Ağayeva əl-Qəlqəşəndinin “Sübh əl-Ə’şa” əsərinin Azərbaycanın və qonşu ölkələrin tarixinə aid çıxarışlarını ərəbcədən tərcümə etmiş, ön söz, qeyd və şərhlər yazmışdır.¹ Əl-Qəlqəşəndinin “Sübh əl-Ə’şa” əsərində istifadə etdiyi mənbələr içərisində əs-Səmanınin “Kitab əl-Ənsab” əsəri də vardır. Müəllif, yeri gəldikcə hər iki əsər arasında müqayisə apararaq əsərin mötəbərlik dərəcəsini üzə çıxara bilmişdir.

Vətən tarixşünaslığında ayrı-ayrı mədəniyyət xadimlərimiz haqqında da elmi məqalə və əsərlər yazılmışdır. Ə.Seyidzadə XI əsr Azərbaycan alimlərindən Pir Hüseyn Şirvani və naxçıvanlı Əbu Ömər ən-Naxçıvani haqqında,² C.Rzaquluzadə Baba Kuhi Bakuvi,³ E.Mehrəliyev şirvanlı alimlər,⁴ Babakuhi Bakuvi və Pirhüseyn Şirvani⁵ haqqında tədqiqat aparmışlar.

Yuxarıda adları çəkilən müəlliflərin Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin öyrənilməsi sahəsindəki xidmətləri təqdirəlayiq olsa da, bizim qarşımıza qoyduğumuz problemin tam həlli üçün qənaətbəxş deyil. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri haqqında məlumat vermiş ayrı-ayrı ərəbdilli bioqrafik mənbələrin kompleks şəkildə öyrənilməsi, Azərbaycanın çoxlu sayda görkəmli və nüfuzlu alimlərinin fəaliyyəti, eləcə də dövrün elmi mühiti haqqında fikir söyləməyə əsas verir.

Tədqiqatın mənbə bazası. Dissertasiya işinin mənbəşünaslıq bazasını XI-XIII əsrlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş ərəbdilli müəlliflərin bioqrafik janrdə yazılmış əsərləri təşkil edir. Bioqrafik janrın onomastika əsərləri seriyasından sayılan İbn-Makulanın (XI

---

¹ Əl-Qəlqəşəndi. Sübh əl-Ə’şa fi Sinaat əl-inşa. Ərəbcədən tərcümə edəni, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi E.Ağayeva. s. 259-277 // Orta əsr mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. B.: Nurlan, 2005

² Сейидзаде А.А. Пир-Хусейн Ширвани / Доклады АН Азерб. ССР, XVI с., 1961, № 12, с. 12-65

³ Рзакулизаде С.Д. Мировоззрение Баба Кухи Бакуви. Б., Элм, 1978

⁴ Mehrəliyev E.Q. Şirvanilər (II kitab), B.: Azər nəşr, 2003

⁵ Mehrəliyev E.Q. Ş.M.Babakuhi Bakuvi (Nişapuri, Şirazi) və Pirhüseyn Şirvani (X-XI əsrlər). B.: Nafta-Press nəşriyyatı, 2002

əsır) “əl-İkməl fi raf’i-l-irtiyab ani-l-mütəlif va-l-müxtəlif fi-l-əsmə va-l-kunə va-l-ənsab (“Ad, künyə və ləqəblərdəki oxşarlıq və müxtəlifliyə dair şübhələrin rəf edilməsinin başa çatdırılması”) və ya “əl-İkməl” adlı yeddi cildli əsərinin Azərbaycanlı ziyalıların mədəni həyatımızda oynadıqları rolun aşkarlanmasında böyük rolu vardır.¹ İbn Makula azərbaycanlı ziyalılardan əlavə bu əsərində Azərbaycanla əlaqəli şəxsiyyətlər haqqında da informasiya verir.

İbn Nöqtənin (ö.1232) tədqiqata cəlb olunan “Ət-Taqyid li-mərifət ruvat əs-sünən va-l-məsənid” və ya “ət-Taqyid”(“Sünnə və müsənəd rəvayətlərinin qeydiyyatı”) əsəri “hafizlərdən Məhəmməd ibn Tahir əl-Müqəddəsi və Əbu Musa əl-İsfahaninin kitablarına əlavə olaraq yazılmış nisbələr haqqında lətif kitabdır”². Azərbaycanlı ziyalılar haqqında İbn Makulanın “əl-İkməl” əsərində mövcud olmayan, lakin İbn Nöqtənin “Ət-Taqyid” əsərində qeyd olunan məlumat tədqiqatda yeri gəldikcə əlavə informasiya kimi verilmişdir.

Azərbaycan tarixşünaslığında yeni üzə çıxarılan mənbərdən biri də Əbu Həmid Məhəmməd İbn əs-Sabuninin (1207-1282) “Təkmilət ikməli-ikməli” (“İkməl”in əlavəsinin təkmilləşdirilməsi”) əsəridir.³ Bu əsər, İbn Nöqtənin kitabına əlavə olaraq yazılmışdır. İbn əs-Sabuni İbn Nöqtənin əsərini yüksək qiymətləndirərək, müəllifin “cəm (toplama) işini yaxşı bilməsi, məqalələri gözəl tərtib etməsi, çox ürəkləri ayıtması, onları səyahətləri vaxtı insanların ilk yaddaşından, “ricəllər”dən götürdüyünü” vurğulamışdır. İbn əs-Sabuni özünün bu səpgidə əsər yazmasının səbəbini açıqlayaraq göstərir ki, yuxarıda deyilənlərə baxmayaraq, İbn Nöqtə bir qrup adamın tərcümeyi-halından xəbərsiz olmuşdur. Bu səbəbdən də İbn əs-Sabuni İbn Nöqtənin üstündən sükutla keçdiyi həmin

---

¹ ابن ماکولا. الاکمل فی رفع الارتیاب عن المؤلف والمختلف فی الاسماء، الکنی والانساب، بیروت ۱۹۹۰

² ابن نقتة التقييد لمعرفة رواة السنن و المساند. نشر کمال يوسف الهوط. بیروت، ۱۹۹۸

³ کتاب تکملة اكمال الاکمال فی الانساب والاسماء والالقب لابن الصابوني بیروت ۱۹۹۰

şəxsiyyətlərin qeyd olunması arzusu ilə bu əsəri yaratmışdır.¹ Onların arasında azərbaycanlılar da göstərilir. Mustafa Cavad tərəfindən nəşrə hazırlanmış bu kitab iki dəfə – birinci dəfə 1957-ci ildə Bağdadda, ikinci dəfə 1990-cı ildə Beyrutda çapdan çıxmışdır. Əsərdə müəllif mühəddislərə daha çox yer verir. Təsadüfi deyil ki, biobibliograflar onu məhz hədis bilicisi kimi qələmə verir². Hədisçilərlə bərabər alim, müdərris, müfəssir (şərhçi) vəzir, ədib, yazıçı, təbib, tarixçi, vaiz, sufi, nəssəx (yazı üzü köçürən), mücəllid, sahibkar və başqaları haqqında məlumatları da bu kitabda toplamışdır. Bundan əlavə, öz elmi ilə şöhrət tapmış qadınlara yer verməsi, onun əsərinin əhəmiyyətini daha da artırır.

XIII əsrin coğrafiyaşünas-tarixçisi Yaqut əl-Həməvinin “Kitab əl-müştərik vad’an va-l-muftariq suk’an” (“Formasına görə müştərək, yerinə görə fərqlənən adlar kitabı”) əsəri də bioqrafik janrın bir qolu olan “əl-Mütəlif və-l müxtəlif” janrının məhsuludur. Yaqut əl-Həməvinin omonim (yazılış və tələffüzünə görə uyğun, yerləşdiyi yerə görə müxtəlif olan) yerlər haqqındakı bu əsərindən ayrı-ayrı bölgələrdən olan bir çox mədəniyyət xadimi haqqındakı məlumat dəqiqləşdirilərkən istifadə edilmişdir.³

Azərbaycana səyahəti dövründə onun görkəmli şəxsiyyətləri haqqında Azərbaycan oxucusu üçün bir çox yeni məlumat İsfahan şeyxi Əbu Tahir əs-Siləfinin (1085-1180) “Mucəmm əs-Səfər” (“Səfərlər toplusu”) əsərindən əxz edilmişdir. Əs-Siləfi, hədis toplamaq arzusu ilə səyahət edərkən dövrünün çoxsaylı tanınmış şəxsləri ilə görüşmüşdür.⁴ Onun səyahət etdiyi ölkə və şəhərlər sırasına Hərəməyn, Kufə, Bəsrə, Həmədan, Zəncan, Rey, Dinavər,

---

¹ Əliyeva N. Əbn Əs-Səbuni Azərbaycanın orta Əsr gürkəmli şəxsiyyətləri haqqında //Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2002, B.: 2002, s. 322

² لزرقلى خير الدين. الاعلام. القاهرة، ١٣٧٣-٧٨ (١٩٥٩-١٩٥٦). الجلد السادس، ص١٧٢.

³ يا قوت الحموى. كتاب المشترك و ضعاً و المفترق سقعا. فيانا، ١٨٤٦، ص٣٢.

⁴ ابن خلقان. كتابوفية الاعيان وانبا الزمان. الجلدالاول. بيروت، ١٩٩٨، ص١٢١.

Şam şəhərləri, Misir, o cümlədən Azərbaycan da daxildir.¹

Azərbaycanla yaxından bağlı olan Əbu Tahir əs-Siləfi bir çox müəlliflərdən, o cümlədən əs-Səmani, Yaqut əl-Həməvi, İbn əs-Sabuni kimi səyyah, ensiklopedik alimlərdən fərqli olaraq, təkcə Cənubi Azərbaycan şəhərlərinə deyil, həmçinin Araz çayından şimala, Gəncə, Şirvan və Bab əl-Əbvaba da səyahət etmişdir. Ümumiyyətlə, onun səyahəti uzun müddət, yəni on illərlə davam etmişdir. Onun, xüsusilə, Gəncə, Şirvan, Səlməs alimləri haqqında başqa mənbələrdə olmayan qiymətli məlumatları vardır.

Orta Asiya tarixçisi, mühəddis, ilahiyyatçı və filoloqu Əbu Səad əs-Səmanınin “Kitab əl-Ənsab” (“Nisbələr kitabı”) əsəri islam dünyasının bir çox ölkələri, o cümlədən Azərbaycanın coğrafiyası, tarixi və mədəniyyət tarixi üzrə qiymətli mənbələrdən sayılır. XII əsrdə yazılmış bu əsər təkcə öz dövrünün deyil, IX-XI əsrlərin də məlumatını özündə ehtiva edir. Əsərdə elmin bu və ya digər sahəsində tanınmış yüz iyirmiyə yaxın azərbaycanlı ziyalının tərcümeyi-halı ilə bərabər onların mənsub olduqları şəhər və kəndlər haqqında da məlumat verilir.

Dissertasiyada yeni dövriyyəyə buraxılan əsərlərlə yanaşı bioqrafik yarımda yazılmış digər əsərlərdən də xeyli istifadə olunmuşdur.²

نرات في اخبار من ذهب للمؤرخ الفقيه الاديب ابي الفلاح عبد الحى بن العماد. ٣ ج، بيروت،
ص. ٢٥٥

² ابن خلقان. كتاب وفيات الاعيان و انباء الزمان، القاهرة، ١٩٨١؛ الذهبي شمس الدين. كتاب
تذكرة الحفاظ. حيدرآباد، ١٩٥٥-١٩٥٦؛ حجي خليفة. كشف الظنون. الجلد الاول، دار
السعادة، ١٣٠١؛ ابن الفواطي . تلخيص مجمع الادب في معجم الالقاب. لاهور، ١٩٣٢؛ ابن
حجر العسقلاني. الإيثار بمعرفة رواة الاثار. بيروت، ٢٠٠٩؛ الحنبلي ابي الفلاح عبد الحى.
شذرات الذهب من ذهب. ج. ٣-٤، بيروت؛ السيوطي. كتاب المطهر في علوم اللغة و انواعها
للعلامة جلال الدين السيوطي، الجلد الاول. القاهرة، ١٣٢٥ - ١٩٠٧/٠٨

Azərbaycanda islamın yayılması və islam mühitini açmaq üçün orta əsr ərəbdilli müəlliflərinin siyasi-tarixi əsərləri¹, Azərbaycanın tarixi coğrafiyası haqqındakı məlumatların da verildiyi əsərlər ilk mənbə kimi tədqiqata cəlb olunmuşdur².

Mövzunun məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas elmi məqsədi XI-XIII əsrlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş ərəbdilli müəlliflərin əsərləri əsasında Azərbaycanın mədəni həyatında iz qoymuş görkəmli şəxsiyyətlərin üzə çıxarılması, Azərbaycan şəhərlərinin elmi mühitinin öyrənilməsidir. Bununla əlaqədar, biz tədqiqatın vəzifəsi olaraq aşağıdakı məsələləri həll etməyə çalışmışıq:

- Azərbaycanda islam mədəniyyətinin yayılması və inkişafını öyrənmək üçün onunla bilavasitə bağlı olan islamın yayılması prosesini dövlətləşdirmə apararaq hər mərhələdə bu prosesin gedişinin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;

- Raşidi xəlifələri, sərkərdə və yerli hakimlərin Azərbaycanda islamlaşma yönündə həyata keçirdikləri siyasəti ilk mənbələr və tədqiqat əsərləri əsasında tədqiq etmək;

- Müxtəlif dini cərəyanların Azərbaycandan olan daşıyıcılarının

---

¹ الطبري ابو جعفر ابن جرير. تاريخ الرسل و الملوك، النشر الثاني، القاهرة، دار المعارف،
الجلد الرابع، ١٩٧٠؛ البلاذوري. كتاب فتوح البلدان. القاهرة، ١٩٥٠-١٩٥٢؛ ابن الاثير. كتب
الكامل في التاريخ. ج. ٣، بيروت، ١٩٨٠؛ ابن الكثير. البداية و النهاية. دار الطقوي، المدينة
المنورة؛ احمد ابن يقوب. التاريخ القاهرة، ١٩٦٠؛

Куфи Асам ибн Ахмад. Книга завоеваний. Пер. З. Буниятова. Б.:
Элм, 1981

² Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Перев с араб., коммен.,
исслед, указ. и карты Н.Велихановой. Б.: Элм, 1986; Vəlixanlı N.M. IX-
XII əsr əgəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. B.: Elm,
1974; Путешествие Абу Гамида аль-Гарнати в восточную и
центральную Европу (1131-1153). Исторический комментарий
А.Л.Монгайт, М.: 1974; Буниятов Дж. З. Материалы из сочинений
Закарии ал-Казвини об Азербайджане // Известия АН
Азербайджанской ССР. Серия истории, философии, права. Б.: 1976, №
3, с. 46-56; Ал-Бакуви Абу ар-Рашид. Китаб талхис ал-асар ва аджаиб
ал-малик ал-каххар. Пер. и комм. З.М.Буниятова. М.: Наука, 1971 и др.

dini dünyagörüşlərini dövrlə bağlı izləyərək tədqiq olunan problemin həllində onların rolunu göstərmək;

- İslam mədəniyyətinin təşəkkülündə Azərbaycanın mövqeyini aşkarlamaq məqsədilə yerli ziyalıların bu prosesdə oynadıqları rolunu ilk mənbələr, o cümlədən Azərbaycan tarixşünaslığında bu vaxtadək heç istifadə olunmayan və ya az məlum olan ilk mənbələr əsasında tədqiq etmək ;

- İslamın və islam mədəniyyətinin yayılmasında rol oynamış, ölkənin mədəni quruculuğunda yaxından iştirak etmiş mədəniyyət daşıyıcıları – ziyalılar haqqında milli tarixşünaslıqda bu günə məlum olmayan informasiyanın üzə çıxarılması;

- Azərbaycanlı ziyalılarının yaradıcılığını öz dövrü ilə sıx əlaqədə araşdırmaq;

- Azərbaycanda az işlənmiş və ya heç adı çəkilməmiş, lakin islam mədəniyyətinin inkişafında rol olmuş azərbaycanlılar haqqında informasiyanın verildiyi bioqrafik ədəbiyyatın analitik təhlilini vermək.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Tədqiqatın metodoloji əsasını hər bir tarixi qaynağa və araşdırmaya tarixi proseslərin qanunauyğunluqlarını nəzərə almaqla obyektiv tarixilik mövqedən yanaşmaq təşkil edir. Dissertasiya işi əsasən ilk mənbələrdən İbn Makulanın “Ad, künyə və ləqəblərdəki oxşar və müxtəliflik üzərində olan şübhələrin aradan qaldırılmasının başa çatdırılması”, Əs-Səmanın “Nisbələr kitabı”, Əs-Siləfinin “Səfərlər toplusu,” İbn əs-Sabuninin “İkməlin əlavəsinin təkmilləşdirilməsi”, İbn Nöqtənin “Sünnə və müsnəd ravilərinin qeydiyyatı” əsərləri əsas götürülməklə XI-XIII əsrlərin digər ərəbdilli mənbələri əsasında müqayisəli təhlil və ümumiləşdirilmələrdən istifadə olunmaqla yazılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan tarixşünaslığında orta əsrlər coğrafi əsərlərin böyük əksəriyyətinin və bir sıra tarixi-mədəni mənbələrin məlumatı öyrənilmişdir. Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycan tarix elmində şəhərlərin tarixinin, xüsusilə, ölkənin simasını müəyyənləşdirən elmi mühitin öyrənilməsi qənaətbəxş deyildir. Elmi mühiti formalaşdıran görkəmli xadimlərin elmi-mədəni fəaliyyətinin öyrənilməsində bioqrafik mənbələrin tədqiqi vacib problemlərdəndir. Orta əsrlərin ərəbdilli yazılı mənbələrindəki

Azərbaycanın görkəmli simaları haqqında hələ də bizim oxucu kütləsi üçün naməlum və öyrənilməmiş xeyli mühüm məlumat vardır. Bizcə, bu istiqamətdə görülən hər bir yeni iş irəliyə doğru uğurlu addımdır.

- İlk dəfədir ki, dissertasiya işinə cəlb olunmuş XI-XIII əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş əs-Siləfinin (1085-1180) “Səfərlər toplusu” əsəri Azərbaycan tarixşünaslığında tarixi-analitik kontekstdə öyrənilir;

- İlk dəfədir ki, İbn-Makulanın (1030-1082) “İsim, künyə və ləqəblərdəki oxşar və müxtəliflik üzərində olan şübhələrin aradan qaldırılmasının başa çatdırılması” əsəri Azərbaycan tarixşünaslığında tədqiqata cəlb olunur;

- İlk dəfədir ki, İbn Nöqtənin (ö. 1232) “Sünnə və müsənəd ravilərinin qeydiyyatı” əsərindən azərbaycanlılar haqqında üzə çıxarılan məlumatlar İbn Makulanın məlumatları ilə müqayisə edilərək verilir;

- İlk dəfədir ki, əs-Səmanın (1113-1167) “Nisbələr kitabı” əsəri kompleks şəkildə elmi-tədqiqat obyektinə kimi öyrənilir;

- İlk dəfə olaraq İbn əs-Sabuninin (1207- 1282) “İkməlin əlavəsinin təkmilləşdirilməsi” əsəri tədqiqata cəlb olunur;

- XI-XIII əsrlərin Azərbaycanla bağlı ərəbdilli ədəbiyyatının tam halında tədqiqi Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfədir ki, yerinə yetirilir;

- İlk dəfədir ki, islam mədəniyyətində Azərbaycan şəhərlərinin mövqeyi ətraflı şəkildə izlənilir;

- Azərbaycanlı ziyalıların Xilafətin müxtəlif bölgələrinin alimləri ilə elmi əlaqələri və tədris fəaliyyəti vətən tarixşünaslığında ilk dəfədir ki, daha dərinədən öyrənilir;

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Azərbaycan mədəniyyəti tarixini dərinədən öyrənmək üçün tədqiqat böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir:

- Gənc nəslin klassik irslə tanışlıq baxımından ;

- Fütuhatdan sonra Azərbaycanda müşahidə olunan dini və etno-mədəni proseslərə dair əsər və məcmuələrin hazırlanmasında;

- Ali məktəblərin ixtisas kurslarının tədrisində və orta əsrlər tarixi üzrə mühazirələrdə;

- Elmi -kütləvi nəşrlərin hazırlanmasında;

- Epiqrafik materiallarda da rast gələn bir çox din xadimlərinin adlarının aydınlaşdırılmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Tədqiqat obyektini olan problem üzrə müəllifin istər Azərbaycanda, istərsə də xaricdə bir sıra elmi əsərləri çap olunmuşdur. Bu əsərlər tezis, məlumat, məruzə, məqalə, eləcə də monoqrafiya (“Əs-Səmanınin “Kitab əl-Ənsab” əsəri Azərbaycan mədəniyyət tarixinə dair mənbə kimi”) şəklindədir. Tədqiqatın ideyaları və müddəaları məruzələr şəklində respublika və beynəlxalq elmi forumlarda müəllifin məruzə və çıxışlarında səsləndirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, məqsəd və vəzifələri müəyyən edilmiş, elmi yeniliyi, əməli əhəmiyyəti, xronoloji çərçivəsi göstərilmiş, problemlə bağlı mənbələr səciyyələndirilmiş və tarixşünaslığı təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslı **“Azərbaycanda islamın yayılması”** adlanır. Azərbaycan ziyalılarının yerli yaradıcılıq ənənəsinin yaranması və inkişafını izləmək üçün islam və ərəb dilinin ölkənin mədəni həyatına daxil olması, islam dini və sivilizasiyasının tədricən mənimsənilməsi prosesi izlənilir.

“Yerli dini proseslərin bəzi xüsusiyyətləri” adlanan birinci yarımfəsildə Azərbaycanda dini proseslər mərhələləşdirilərək xüsusiyyətləri açıqlanır. Dinlərin qarşuduması dövrü kimi adlandırılan birinci mərhələ səciyyələndirilərək göstərilir ki, bu dövrün ictimai mühiti islamın yayılmasına müxtəlif aspektdən təsir göstərən hadisə və istiqamətləri özündə ehtiva edir. Ərəb ordusunun Azərbaycanı fəth etməsilə artıq xristianlıq, büt-pərəstliklə birlikdə islam dininin qarşuduması regionda real vəziyyəti çətinləşdirirdi. Bu kontekstdə islama qədər Azərbaycanda olan dinlər və ərəb fəthlərindən monqolların hücumuna qədər olan dövrdə dini qruplaşmalar göstərilir, müsəlmanların başqa dindən olanlara münasibəti açıqlanır. Bu kontekstdə Azərbaycanda dini cərəyanların meydana gəlməsini şərtləndirən səbəblər təhlil edilir. İkinci mərhələ müstəqil dövlətlər dönəmindəki dövrdür. Bu dövrdəki dövlətlərin strategiyasının əsasını islam dininin qorunması təşkil edirdi. Sərhəd zonasında yerləşən Şirvanşahlar dövləti bu cəhətdən xüsusilə fərqlənmişdir. Hakimiyyətdə olan sülalələr nəsillər boyu bu işi davam etdirmişlər.

Azərbaycanda islamlaşmanın Səlcuq dövrü mərhələsi də təhlil edilir, bu dövrü səciyyələndirən xüsusiyyətlər göstərilir. Nizamülmülk kimi vəzir və Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş bəzi dövlət məmurlarının ortodoksal islamın bərqərar olması üçün səlcuq aristokratiyasının apardığı siyasətə təsiri və azərbaycanlı alimlərin

sünni ənənəsinin təşviq olunmasında rolu aşkarlanır. Gəncədəki “Araniyyə”(Arraniyyə - ola bilsin ki, Gəncədəki came məscidi belə adlanırdı – N.Ə.) məscidini ziyarət etmiş siyasi elita arasında Sultan və vəziri Nizamülmülkün də olması, İbn Makula və əs-Siləfi kimi alim şeyxlərin yerli alimlərlə görüşüb fikir mübadiləsi aparması, hədis məclislərində iştirak etməsi vurğulanır.¹

Atabəylər dövrü mərhələsi təhlil edilərək göstərilir ki, bu dövrdə də islamın qoyduğu qanun qaydalara əməl olunması gözləniirdi. Sərhəddə yerləşən vilayətlərdə, o cümlədən Naxçıvan vilayətində xristianların fəaliyyətinə mane olmamaqla bərabər başqa dinə etiqad edənlərin nüfuzu məhdudlaşdırılırdı.² Qeyd etmək lazımdır ki, sünni ənənəsinin təşviq olunması Atabəylər dövründə də davam etdirilmişdir. Tədqiqatçı Semyonova L.A. Dəməşqdə Nur əd-Din (1186-1196) tərəfindən yaradılmış ilk “Dəru-l-hədisi” (“Hədis evi”) sünni ənənəsinin təşviq edilməsində bir yenilik sayır.³ Bu dövrdə yaşayıb yaratmış həmyerlimiz, çoxlu hədis yazması ilə tanınan Əbül-Xeyr Bədəl ibn Əbül-Memmar ət-Təbrizi, bu hədis evlərindən biri sayılan Ərbildəki “Dərul-hədisə” fəaliyyət göstərmişdir.⁴

Bu yarımfəsildə Azərbaycanda dini cərəyanlar, onların nümayəndələri təqdim edilir, dini cərəyanların Azərbaycandan olan nümayəndələrinin fəaliyyəti ilk mənbələr vasitəsilə araşdırılır.

Birinci fəslin ikinci paragrafında Raşidi xəlifələri, sərkərdə və yerli hakimlərin Azərbaycanda islamlaşma yönündə apardığı siyasət təhlil olunur.

Həmin fəsildə Azərbaycana köçürülmüş ərəb qəbilələrinin, onların məvlələri, sərkərdələrlə gələn elm adamları və tərcüməçilərin

---

¹ www. al-mostafa. com., № 398 / السلف محمد بن أحمد اطاهر. معجم السفر

² Bünyadov Z. M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225). B.: Elm, 1984, s. 180-181

³ Семенова Л.А. Из истории средневековой Сирии (сельджукский период). М.: 1990, с. 64

⁴ ٢٢. الارتياح عن المؤلف والمختلف في الكنى و الانساب، بيروت، ١٩٩٠، الجلد الاول، ص. ٢٢
ابن ماكولا. الكامل في رفع الاسماء

islam dininin yayılmasında rolu aydınlaşdırılır.

Azərbaycana təyin edilən valilər arasında müsəlman ərəblərini Arran ərazisində ən çox yerləşdirən xəlifə əl-Mənsurun (754-75) bu əraziyə vali təyin etdiyi Yəzid ibn Useyd ibn Zafir əs-Suləmi olmuşdur. Onun valiliyi dövründə nəinki İraq, Suriya, əl-Cəzirə, hətta Fələstindən olan müsəlmanlar da burada yerləşdirilmişdir. Əgər ilk dövrlərdə islamın yayılıb genişləndirilməsində ərəb sərkərdə və valiləri, eləcə də regiona köçürülmüş ərəb qəbilə üzvləri fəallıq göstərirdilərsə, zaman keçdikcə islamı qəbul etmiş yerli xalqlar ərəblərlə birlikdə islam dinini və islam mədəniyyətini təbliğ edirdilər. 861-ci ildə Şirvan hakimi yerli qazilərlə birlikdə “Sərir ölkəsinə “kafirilər” döyüşə getmişdir. Onun oğlu Məhəmməd, sonralar isə nəvəsi Heysəm də kafirlərə qarşı müharibə aparmışlar”.¹

Bu dövrdə Azərbaycanda yerləşdirilmiş şimal və cənub ərəb qəbilələri arasında münaqişələr də güclənmişdi. Yəzid ibn Məzyəd Azərbaycan və Arrana ikinci dəfə vali təyin edildiyi dövrdə (799-801) şimal tayfaları nizariylərlə yəmənli tayfaları olan rəbiəliyləri bərabərləşdirdi. Şübhəsiz ki, Harun ər-Rəşidin bu siyasəti ərəb qəbilələri arasında əmin-amanlıq yaratmasına baxmayaraq ümumiyyətlə, ölkənin daxili həyatında əmin-amanlığı bərpa edə bilmədi, o cümlədən Azərbaycanda xürrəmilər hərəkatının qarşısını ala bilmədi. Harun ər-Rəşid dövründə başlanmış və əl-Məmun dövründə ən yüksək zirvəsinə çatmış xürrəmilər hərəkatı, eləcə də bir çox ərazilərin Xilafət tərkibindən çıxması ərəb tayfalarının Qafqaza miqrasiyasına təsir etdi və nəhayət, onu tamamilə dayandırdı.² Ərəb qəbilələrinin azərbaycanlılarla qarışaraq assimilyasiya olmasının səbəblərindən biri yerlərdəki ərəblərin mərkəzlə əlaqələrinin kəsilməsi ilə əlaqədar olmuşsa, digər səbəb hər iki xalq arasında olan ümumi din birliyi idi.

“XI-XIII əsrlər ərəbdilli bioqrafik ədəbiyyatı azərbaycanlı ziyahılar haqqında” adlı II fəsildə ərəb tarixşünaslığının geniş və

---

¹ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. М.: Изд-во вост. лит., 1963, с. 46, 47, 65, 70, 83

² Azərbaycan tarixi, II cild, B.: 1998, s. 185

əhatəli formalarından biri olan bioqrafik mənbələr və onların Azərbaycana aid hissələri tədqiq olunur. Bu fəsilə İbn Səad əl-Bəsrinin bioqrafik janrda yazılmış ilk əsər olan “ət-Tabaqat əl-kubra” əsəri¹ və ondan sonra, cəm, toplu şəkildə və ya ayrı-ayrı şəxslərin bioqrafiyası yazılmış əsərlər haqqında bilgi verilir, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri göstərilir. X əsrdə tarixi və bioqrafik mənbələrin birliyindən yaranmış yeni əsərlər – bioqrafik xronikaların nümunələri təhlil edilir. Göstərilir ki, Abbasilər sülaləsinin tarixi haqqındakı əsərlərlə şəhər tarixindən bəhs edən əsərlər və adına bioqrafik mənbələr dediyimiz kitabların arasında elə də böyük fərq yox idi. Çünki, bu dövrdə bir çox şəhərlərin tarixi həmin şəhərlərdən çıxmış görkəmli şəxslərin bioqrafiyasının məcmusu formasındadır. Buna əsasən V.Bartold² və ondan sonra O.Bolşakov³ haqlı olaraq, əs-Səmanın istifadə etdiyi mənbələrin çoxunu bioqrafik janra aid edərək bu kitabları tarixi əsərlər kimi qiymətləndirmişlər.

II fəsilə ərəbdilli bioqrafik ədəbiyyatın bir qolu olan “əl-Mütəlif və-l-müxtəlif” janrında yazmış ərəbdilli müəlliflər haqqında da məlumat verilir. Bu janrın nümayəndələrindən olan İbn Makula, İbn Nöqtə, İbn əs-Sabununin həyat və yaradıcılığı və onların Azərbaycan və azərbaycanlı ziyalılar haqqındakı məlumatı ortaya qoyularaq tədqiq edilir. Ərəb ədəbiyyatı tarixində mavlə, böyük əmir, alim, tarixçi, ədib, hafiz, tənqidçi, nəssəbə (geneologiya ilə məşğul olan alim -N.Ə.) kimi məşhur olan Əbu Nəsr Əli ibn Hibbətullah İbn Makulanın (1030-1082) “əl-İkməl” əsərində Azərbaycan şəhərlərindən çıxmış ziyalılar haqqında yetərinə məlumat verilir. Müəllif “əl-İkməl” əsərində əslləri Azərbaycanın Ərdəbil, Bab əl-Əbvab, Bakı, Bərdic, Bərzənd, Gəncə, Marağa, Miməz, Mərənd, Nəriz, Nəşəva, Sərav, Sincan, Təbriz, Urmiya, Uşnu, Yəzidiyyə

---

¹ ابن سعد محمد بن سعد بن منيع الهاشمي البصري. الطبقات الكبرى. الجلد السابع. بيروت، ١٩٩٧

² Бартольд В. В. Туркистан в эпоху монгольского нашествия. Соч. в 9-ти т. Том 1, М.: 1963, с. 61

³ Большаков О. Г. Средневековый город Средней Азии. Л.: 1973, с. 138

(Şamaxı), Qəbələ, Xuşş, Zəncan, Əbyavərd şəhərlərindən olan əlliyyə yaxın ziyalı haqqında məlumat vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif o şəxsləri seçmişdir ki, onların adları Xilafətin digər bölgələrindən olanların adlarına oxşar olsun. II fəslin bu bölməsinə əlavə olaraq İbn Makulanın adını çəkmədiyi, lakin İbn Nöqtənin (ö.1232) “ət-Taqyid” əsərində qeyd olunan alimlər haqqındakı məlumatlar da əlavə edilmişdir.

Orta çağ Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri haqqında məlumat verən ərəbdilli müəlliflərdən olan İbn əs-Sabuninin (1207-1282) “Kitab təkmlət ikməli-l-ikməl” (“İkməlin əlavəsinin təkmilləşdirilməsi”) əsərində mühəddislərlə bərabər sufi şeyxlər haqqında da məlumat verilir. Onların arasında azərbaycanlı sufilər görkəmli yer tutur. “Əbulfəth əl-Bavərdi” məqaləsində bu sufi şeyxin Hələbdən ona göndərdiyi yazısı təqdim edilir. Yazıda onun söhbət açdığı on üç şeyx arasında şafii fəqih zahid Əbül-Məkarim Əbdülxalıq ibn Əbül-Məali ibn Məhəmməd ibn Əbdülvahid əl-Arrani də qeyd edilir.¹ İbn əs-Sabuni alim, müdərris, müfəssir (şərhi), vəzir, ədib, yazıçı, təbib, vaiz, sufi, nəssəx (yazı üzü köçürən), mücəllid, sahibkar və başqaları haqqında məlumatları da əsərində toplamışdır. Bundan əlavə, müəllifin öz elmi ilə şöhrət tapmış qadınlara yer verməsi, əsərin əhəmiyyətini daha da artırır.

Şafii məzhəbli görkəmli alim olmuş Əbu Tahir əs-Siləfi (1085-1180) Azərbaycanla yaxından bağlı alim olmuşdur. Əs-Səmani, Yaqut əl-Həməvi kimi səyyah, ensiklopedik alimlərdən fərqli olaraq təkcə Cənubi Azərbaycan bölgəsinə deyil, həmçinin Araz çayından şimala, Naxçıvan, Gəncə, Şirvan və Bab əl-Əbvaba da səyahət etmişdir. Əs-Siləfinin Azərbaycana səyahətinin əsas niyyəti hədis toplamaq, orada yaşayıb-yaradan hafizlər, ilahiyyatçı alimlər, mühəddislər, qarelər, vaizlərlə görüşərək onlar haqqında eşitdiklərini dəqiqləşdirmək, onların həyat və yaradıcılığı, inamı haqqında yeni məlumat əldə etmək idi. Əs-Siləfi Səlmas, Mərənd, Xoy, Marağa,

---

¹ ابن الصابوني كتاب تكملة إكمال إكمال في الانساب والاسماء واللقاب لابن الصابوني
بيروت، ١٩٩٠، ص ١٧

Təbriz şəhərləri ilə yanaşı Şirvan, Gəncə və Dərbəndin mədəni həyatına dair qiymətli məlumatlar vermişdir. Əs-Siləfinin “Mucəm əs-Səfər” əsərinə əsaslanaraq Gəncədəki Nizamiyyə mədrəsəsi, azərbaycanlı alimlərin bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri tədqiq edilir.

II fəsildə Orta Asiya tarixçisi, mühəddis, ilahiyyatçı və filoloq Əbu Səad Əbdülkərim əs-Səmaninin (1113-1167) “Kitab əl-Ənsab” əsəri də tədqiqat obyektinə çevrilir. Bu əsər Azərbaycanın orta əsrlərdə elmi-mədəni həyatının əks etdirilməsində rolunu ziyalılara aid məlumatın bolluğu ilə fərqlənir. Əs-Səmaninin həyat və yaradıcılığı işıqlandırılaraq göstərilir ki, müəllif səfərləri sayəsində başqalarının toplaya bilmədiklərini əldə edə bilmişdi. Dərs aldığı alimlərin sayı, eləcə də təqlidçiliyi öyrənmək və informasiya toplamaq məqsədilə səyahət etdiyi şəhərlərdə görüşdüüy şeyxlərin sayı (4 min) o dövr üçün rekord sayıla bilər.¹

Müəllif kitabın yazılma səbəbi haqqında məlumat verərkən Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s.) kəlamından istifadə edir. Bunun üçün dövrün iqtibas gətirilmə ənənəsinə uyğun olaraq Mərvdə gəncəli ədib Əbu Həfəs Ömər ibn Osman ibn Şüeybdən başlayaraq Əbu Hüreyrəyə (r.a.) qədər on bir isnaddan istifadə edərək yazır: Peyğəmbər (s.a.s) demişdir: Qan qohumlarınızla bağlı nəsəblərinizi (nisbələrinizi-N.Ə.) öyrənin, qohumluq bağı ailədə məhəbbət, malda sərvət, nəsil şəcərəsində uzunömürlülükdür.²

İkinci fəsildə “Kitab əl-Ənsab” əsərinin strukturu açıqlanır, tədqiqatçıların (D.S.Marqolius, V.V.Bartold, İ.Y.Kraçkovski və A.B.Xalidov) nisbə sözünə münasibətləri təhlil edilir. Əs-Səmaninin əsərinin linqvistik təhlili belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, İ.Kraçkovskinin “nisbə” sözünə verdiyi izah daha düzgün, daha məqbul sayıla bilər.³

Daha sonra əs-Səmaninin Azərbaycan bölməsinin yazılmasında

---

¹ السمعی . کتاب الانساب لیدن، ۱۹۱۲. مقدمة ،

² السمعی ابو سعد عبد الکریم ابن محمد . الانساب . اخ . بیروت ، ۱۹۹۸ ، ص . ۱۲

³ Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература. Изб. соч. в. 7 т., М.-Л.: 1957, с. 515

istifadə etdiyi mənbələr istifadə dərəcəsi göstərilməklə qeyd edilir, yeri gəldikcə, bu mənbələr və onların müəllifləri barədə məlumat verilir.

Dissertasiyada Əs-Səmanınin “Kitab əl-Ənsab” əsərinin yerli toponimlər haqqındakı məlumatı coğrafiyaşünas-səyyahların əsərlərində olan məlumatlarla tutuşdurulur, və beləliklə əsərin etibarlıq dərəcəsi aşkarlanır.

“Kitab əl-Ənsab” əsəri elmin bu və ya digər sahələrində tanınmış 120-dən çox azərbaycanlı ziyalının bioqrafiyasını əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə islam ilahiyyatçıları ön plana çəkilsə də, azərbaycanlı filoloqların bioqrafiyasına önəmli yer ayrılmışdır. Lakin, dəqiq elmlərlə məşğul olan alimlər barədə məlumat yoxdur.

Üçüncü fəsildə İslam elmi-mədəni mühitinin yaranması və təşəkkülündə Azərbaycanın mövqeyi açıqlanır. Göstərilir ki, Azərbaycanda islamlaşmanın ilk mərhələsində qəbul edilmiş islam dini yalnız müəyyən vaxt keçdikdən sonra, öz mədəni təsirilə həqiqi inam kimi mənimsənilmiş tam əqidəyə çevrilmişdir. Məhəmməd peyğəmbər (s.a.s) və onun ardıcılıarı yeni dini etiqadın əqidədə tam möhkəmlənmədiyi dövrdə bu dinin təbliğində və onu qəbul edənlərlə ehtiyatlı olmağı tövsiyə edirdi. Quranın “əl-Hucurat” surəsinin ayəsi də bunu təsdiq edir.¹

İslam dini mərasimlərinin hər yerdə ərəb dilində icra edilməsi, qalib ərəb orduları ilə ünsiyyət saxlamaq üçün zəruri olaraq ərəb dilindən istifadə olunması, Xilafətin divan işlərinin ərəb dilində aparılması və s. tədricən bu dilin hakim dilə çevrilməsinə şərait yaradırdı. Xəlifə Əbdülməlikin Azərbaycanda siyasəti xalqın dilini dəyişdirməsə də, ideologiya, elm və mədəniyyətə təsir etdi. Belə ki, Xilafətin dil siyasəti yerli ziyalıların öz xalqından ayrılmış imtiyazlı zümrəsinin formalaşmasına olduqca əlverişli şərait yaratdı. İbn Makulanın “əl-İkməl” əsərinə əsasən daha bir azərbaycanlı mühəddis

---

¹ Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev. Ön söz: V.M.Məmmədəliyev. Qeyd və şərhlər Z.M.Bünyadovundur. XXXXIX surə, 9-cu ayə

məvla-Əli ibn Əbu Talibin məvlası əslən Ərdəbildən olan Qənbərin övladlarından Məhəmməd ibn Əli əl-Qənbəri haqqında məlumat üzə çıxarılmışdır. O, Xəlifə əl-Müktəfinin dövrünədək (902) yaşaymışdır. İbn Makulaya görə şair Məhəmməd ibn Əli əl-Qənbəri Xəlifə əl-Mötəmidin dövründə (870) vəzirlər və katibləri mədh etmişdir.¹

IX əsrin əvvəllərində Xilafətin elmi- dini həyatı xüsusilə inkişaf edir, özünün çiçəklənmə dövrünü keçirirdi. A.Yakubovskiye görə, bu dövrdə Xilafətin Bizans, Bağdadın isə Konstantinopol üzərində üstünlüyü haqqında danışmaq mümkündür.² Mövcud elmi ədəbiyyatın xarici dillərdən ərəbcəyə tərcümə olunması da elmin və mədəniyyətin inkişafına təkan verirdi. Hələ Harun ər-Rəşidin dövründə Bağdadda təsis edilmiş, xəlifə əl-Məmunun adı ilə bağlı “Darul-hikmə” və ya “Xəzinət əl-hikmə” (“Hikmət evi” və ya “Hikmət xəzinəsi”) adlandırılan elmi mərkəz elm və mədəniyyətin inkişafına daha böyük imkanlar yaratmış, müxtəlif dillərdə (xüsusilə yunan və siryani) yazılmış əsərlərin ərəb dilinə tərcüməsi sahəsində mühüm işlər görmüşdür.³ VIII-IX əsrlərdən ərəb dilinə tərcümə olunan Aristotelin, Hippokratın və Platonun əsərlərinin Şirvanda da geniş yayılması Azərbaycan şairi Xaqaninin öz əmisi Kafəddin Şirvani haqqında yazdığı şeirdə öz əksini tapmışdır.⁴

Artıq ənənəvi müsəlman təhsil ocağı kimi rolunu artıran Bərdəyə ətraf vilayət və şəhərlərdən yerli alimlərlə fikir mübadiləsi aparmaq üçün ziyalılar gəlirdi. Bab əl-Əbvabdan Bərdəyə gələn Məhəmməd ibn Əbu İmran əl-Babi əs-Saqafi də onların arasında idi.⁵

Orta əsr ərəbdilli mənbələrin azərbaycanlı ziyalılar haqqındakı məlumatının təhlili göstərir ki, IX-X əsrlərdə “bərdəli” nisbəli alimlər üstünlük təşkil etmişdir. Qaynaqlarda Nişapurda inşa edilmiş

---

¹ السمعاني ابو سعد عبد الكريم ابن محمد. بيروت، ١٩٩٨، جلد الثالث، ص. ٥٧٣-٥٧٢

² Якубовский А. Ирак на грани VIII-IX вв. (черты социального строя халифата при Аббасидах). Л., 1935, с. 34

³ Azərbaycan tarixi. II c., B.: 1998, s. 261

⁴ Mehrəliyev E.Q. Şirvan Elmlər Akademiyası (X-XIII əsrlər). B.: Çayıoğlu, 2000, s. 37

⁵ ياقوت الحموي. معجم البلدان. ج. ٢. بيروت. ١٩٧٧، ص. ٣٠٥

ilk darussünnədə bərdəli alim Əbu Bəkr Məkki ibn Əhməd Səadaveyhın (ö. 394) şərəfinə imla məclisi təşkil olunduğu qeyd edilir. Əbu Bəkr əl-Bərdəi Nişapurda dərüssünnəni yaratmış Əhməd ibn İshaq əs-Sıbgı (342/954) ilə bir dövrdə fəaliyyət göstərmişdir. Əs-Səmanı özünün əsas mənbələrindən saydığı əl-Hakim Əbu Abdullanın (933-1014) “Nişapur tarixi” əsərinə əsaslanaraq yazır ki, “Əbu Bəkr ibn Səadaveyh əl-Bərdəi hədis toplamaq üçün səyahət edənlərin ən məşhurlarından olmuşdur”.¹ Bərdəli Səadaveyhi nəinki Azərbaycanın, həmçinin Xilafətin ilk təhsil ocağının öncül alimlərindən hesab etmək olar.

Əs-Səmanın “şeyximiz” adlandırdığı Hafiz Əbu Əli 915-ci ildə Məkkədə Əbu Bəkr əl-Bərdicinin mühazirələrini dinləmişdir. “Alimlər arasında onun haqqında geniş bilgi olmuşdur” ifadəsi isə elm aləmində bu şəxsiyyətin böyük nüfuza malik olması qənaətinə gəlməyə əsas verir.

IX əsr mühəddis və hədis raviləri arasında görkəmli yer tutmuş bərdəli alimlərdən biri də Əbu Osman Səid əl-Əzdi əl-Bərdəi (ö.905) olmuşdur. Bərdə şəhərində doğulan Əbu Osman Xilafətin bir çox mədəniyyət mərkəzlərinə hədis təhsili almaq üçün səyahət etmişdir. Ayrıca Müslim ibn əl-Həccac əl-Qüşeyridən (810-875) xeyli faydalanmışdır.² Bir çox bərdəlilər kimi Əbu Osman da hədis elminin incəliklərinə yiyələnmək üçün IX-X əsrlərdə bu elm sahəsinin böyük intişar tapdığı Nişapura səyahət etmişdi. Mühəddisin müəllimləri arasında Əbu Zur’a ər-Razinin (ö.894) xüsusi yeri olmuşdur. Onun “əd-Duafa va-l kəzzabun va-l mətrukun min əshabi-l hədis” “Zəif, yalançı və tərək edilmiş hədis söyləyənlər” əsərində Əbu Osman əl-Bərdəinin hədis raviləri haqqında sorğularına Əbu Zur’anın və Əbu Hatimin cavabarı açıqlanır.

XI əsrdə Səlcuq sultanlarının Arrandakı paytaxtı elan olunan Gəncə mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi fəaliyyət göstərməyə

---

¹ السمعاني ابوسعيد عبد الكريم ابن محمد. الانساب. 6 ج. ، بيروت، 1998، الجلد الاول، ص. 1

الكحالة عمر رضا. معجم المؤلفين. الجلد الثاني عشرة، بيروت، ص. 232-232

başlayır. Gəncədəki elmi məclisdə İbn Makula kimi hörmətli alim iştirak etmişdi. Əs-Səmanınin məlumatından aydın olur ki, İbn Makula burada Gəncə kitabxanasının mühafizi Əbülfəzl Xodadad ibn Asim ibn Bəkran ən-Nəşəvinin hədislərini dinləmişdi.¹

Bu dövrdə Əbu Tahir əs-Siləfi Misirdən Yaxın və Orta Şərqi, o cümlədən Arran və Azərbaycanın şəhərləri arasında mədəni inkişaf səviyyəsinə görə seçilən Gəncəyə səyahət etmişdi. O, Gəncədə olarkən bu şəhəri ziyarətə gəlmiş bir çox alimlərlə görüşmüş, onlardan bəzilərinin nəql etdikləri hədisləri dinləyərək bu alimlər və onların isnadları haqqında yeni məlumat toplamışdır. Əmir bəğdadlı hafiz İbn Makula da Cəncəni ziyarət edən alimlər arasında idi.² “Öz zəkası ilə işıq saçan” Əbu Abdulla Məhəmməd ət-Təbəri Gəncəyə gələn əs-Siləfiyə onu tərənnüm edən şerini oxuyur. Elm mərkəzi kimi Gəncə həm də sufi şeyxlərin toplandığı hədis məclislərinin fəaliyyət göstərdikləri şəhərlərdən olmuşdur.³ Gəncədə hədis məclisləri ilə yanaşı ədəbi yarışmalar da təşkil olunurdu.⁴

X əsrdə Xilafətin parçalanmasının başa çatması ərəbdilli mədəniyyətin bütün sahələrinin canlanmasına nəinki mənfi təsir göstərdi, əksinə bir-biri ilə rəqabətə girən yeni-yeni siyasi-mədəni mərkəzlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Şirvanın dəfələrlə hücumlara məruz qalmasına baxmayaraq zəngin təbii sərvətləri, inkişaf etmiş sənətkarlıq, geniş ticarət əlaqələri, əlverişli yeri sayəsində onun iqtisadi və mədəni həyatı tezliklə bərpa edildi.⁵

Bu dövrdə Şamaxıda Şirvanşah Əhməd ibn Məhəmmədin sarayında Ruhi Şirvani kimi məşhur alim və şairin xidmət etməsi burada ədəbi və elmi mühitin olmasını təsdiq edən faktdır. Onun ərəb

---

¹ السمعی ابو سعد عبد الکریم ابن محمد. بیروت، الجلد الخامس، ص. ۳۸۸-۳۸۷

² www.mostafa.com, № 398/معجم السفر/السلفی ابو طاهر.

³ www.mostafa.com, № 548/معجم السفر/السلفی ابو طاهر.

⁴ Бейлис В.М. Масуд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов. Факсимиле текста / Предисловие и указатели В.М.Бейлиса. М.: Наука, 1975

⁵ Ализаде А.А. Некоторые сведения о Ширване (до начала XIII в.) / Изв. АН. Аз. ССР № 12, 1947, с. 9

və fars dillərində yazdığı şeirləri Britaniya Muzeyinin Şərq şöbəsində və Türkiyədəki “Su Tərhan” kitabxanasında (80/5) saxlanılır.¹

Oğuz imperiyasının Məlikşahın hakimiyyətindən (1072-1092) sonra tədricən keçmiş qüdrətini itirməsi, hakim sinif və taxt-tac sahibləri arasındakı müharibələr son nəticədə vassallıq vəziyyətində olan dövlətlərin iqtisadi və siyasi cəhətdən güclənməsinə gətirib çıxartmışdı. Bu isə, öz növbəsində bütün müsəlman şərqində elm və mədəniyyətin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmasına səbəb olmuşdu. Şirvan da bu prosesdə istisna deyildi. Dövrün bir çox tanınmış tarixçi və şairləri Şirvanda elm və mədəniyyətin çiçəklənməsini xüsusi vurğulayırlar. Digər güclü feodal hakimləri kimi şirvanşah II Mənuçöhr öz ətrafında Şirvanın ziyalılarının toplanmasına, onun siyasi, elmi fikir mərkəzinə çevrilməsi üçün səy göstərmişdi.²

Azərbaycanı səyahət zamanı öyrənmiş müəlliflərin əsərlərində Şirvanın çox sayda ziyalıların olması və onların müxtəlif elmi mərkəzlərdə iştirakı, elmi biliklərin inkişafında oynadıqları rol barədə məlumat verilir. Əs-Siləfi bildirdi ki, Əbül-Qasım ibn Ruvaha əl-Ənsari kimi şeyx alim Azərbaycanın Şirvan bölgəsindən olan Əbül Həsən əl-Müfəddidin tələbəsi olmuşdur.³ Bu, Şirvanın özündə elmi mühitin yüksək səviyyədə olmasından xəbər verirdi. Şirvan alimlərinin formalaşmasında mühüm amil olan mühit bir neçə Şirvanşahlar nəslinin elmi- mədəni fəaliyyəti sayəsində yaranmışdı. Şirvanşahlar elm və mədəniyyətə ətraflı dəstək verməklə məşhur olmuşlar.⁴ Şirvan xüsusilə, Şirvanşah I Fəriburz və onun vəziri Baha əd-Din Kamal əl-Mülk Əbül-Fərac Məhəmməd ibn əl-Hüseyn əl-Kakuyinin dövründə (XI əsrin sonlarında) “torpağına göylərin həsəd

---

¹ Mehrəliyev E. Şirvanilər (II kitab). B.: Azərneşr, 2003, s. 22

² Минорский В. История Ширвана и Дербенда, М.: Изд-во вост. литературы, 1963, с. 10

³ www.mostafa.com, № 398/السلفى ابو طاهر. معجم السفر

⁴ Dorn B. Versuch eyner Geschichte der Schirvanschahe, Mem. De I Ac., IV serie, sc. pol. hist. ph, N, p. 552; E.Mehrəliyev. Şirvan Elmlər Akademiyası (X-XIII əsrlər), B.: Çaşıoğlu, 2000, s. 11

aparıldığı” çiçəklənən bir diyara çevrilmişdi.¹ Şirvanşah və onun vəziri təhsilli şəxslərə himayəçilik edirdilər. I Fəriburzun sarayında ərəb dilində mədhiyyələr yazan şairlər toplanmışdı. Ərəb şairi əl-Qəzzinin bu diyara səyahət etməsi ərəbdilli poeziyanın ənənəvi janrlarının inkişafına təkan verir,² əs-Siləfi (1085-1180) kimi sufi şeyx alimin ziyarəti isə o dövrdə Şirvanda fiqh və sufilik, eləcə də hədis elminin geniş yayılmasını göstərirdi. Şirvanşahlardan III Mənuçöhrün hakimiyyətdə olduğu 40 il ərzində (1120-1160) Şirvanşahlar dövləti özünün inkişafı dövrünü yaşamışdır. XII əsrin görkəmli ədib və alimi, otuz ilə yaxın Xarəzmşah Atsızın “Divani-ınşa”sının başçısı olmuş Rəşidəddin Vatvatın (1088/89-1094-cü illər arasında Bəlxədə doğulmuşdur) Şirvanşah Mənuçöhrə yazdığı tərcibənddə Şirvan dövləti və Şirvanşahlar ocağının güc və bacarığından, “Şirvanşahların sözükeçərliyinin Rumun ən ucqarlarına belə gedib çatdığından” danışılır. Mənuçöhr - ölkəsinin görən gözü, Şərqi və Qərbi hökmdarlarının başçısı kimi yazıya alınmışdır.³ Rəşidəddin Vatvat Şirvanşahlar və o cümlədən Mənuçöhrün bütün bu keyfiyyətlərilə yanaşı alimlərin hamisi olmasından da danışır. Şair Fələki Şirvani III Mənuçöhrün sarayında o dövrün bütün Yaxın Şərqdə şöhrət tapmış, Azərbaycanda şeir məktəbini yaratmış görkəmli şairlər, məlikü-ş-şüara - “şairlər hökmdarı” adlandırılan Əbül-Üla Gəncəvi, Xaqani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani cəm olmuşdu.⁴ III Mənuçöhr şairlərdən Xaqaniyə saysız-hesabsız mükafat və hədiyyədən başqa hər il 30 min dirhəm məvacib verirdi. Şirvanşah Fəriburz kimi Mənuçöhr də filosof, şair və alimlərin qayğısına qalırdı. Bu işin icrasına nəzarəti

---

¹ Бейлис В.М. Сочинения Масуда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана нач. XII в. В.: 1975, л. 13

² Əliyeva N. Əbu Tahir əs-Siləfi və Şirvanın bəzi görkəmli şəxsiyyətləri // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2006, B.: Elm, 2006, s. 25-31

³ Kəndli Q. Xaqani Şirvani və Xarəzmşahlar ocağı // Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən səhifələr. Az. SSR EA Xalqlar Dostluğu Ordenli Nizami adına Ədəbiyyat institutu, B.: Elm, 1985, s. 48-88

⁴ Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. B.: 1997, s. 160

vəzirlərindən Əmin əd-Din əl-Əxrasiyə həvalə etmişdi. Fələki Şirvani bu vəzirin Şirvandakı filosof, həkim, astroloq, şair və ənənəçilərə hamilik etməsindən bəhs edir.¹

Şirvana xas olan mühüm xüsusiyyətlərdən biri onun şəhərlərində dini-elmi görüşlərin sintezindən ibarət özünəməxsus sıx mədəni mühitin münbit zəmində formalaşmasıdır. Şirvanlı alimlərin istər vətəndə, istərsə də digər ölkələrin mədəniyyət mərkəzlərindəki fəaliyyəti göstərir ki, bu diyarda elmi-intellektual fəaliyyət üçün real şərait formalaşmışdı. Beləliklə, Şirvanda elmi-mədəni fəaliyyətin ön plana çəkilməsi bu diyarı şərq dünyasında önəmli ziyalıları olan mədəni mərkəzlərdən biri kimi şöhrətləndirmişdir.

Dövrün Bərdə, Beyləqan kimi böyük şəhərləri ilə yanaşı, Naxçıvanın da yenidən dirçəldilməsi mühüm ticarət yolu üzərində yerləşən bu şəhərin strateji əhəmiyyətini təsdiq edir.² İslamın yayılması prosesi ilə paralel olaraq Naxçıvana gələn tacir, səyyah və alimlər vasitəsilə müsəlman mədəniyyəti və dünyagörüşü də yayılmağa başlayırdı. Quranın öyrənilməsi və Qurana aid ədəbiyyatın yayılması İslam mədəniyyətinin başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul edilir. Onun ardınca Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s.) söylədiyi hədislər yayılmağa, eləcə də hədis bilicilərinin siyahıya alınması üstünlük təşkil etməyə başlayır. Hədis biliciləri arasında Naxçıvan alimlərinin də nüfuz qazanması burada islam mədəni mühitinin yaranmasından xəbər verir.³ Nisbəsini Naxçıvandan götürmüş alimlərdən biri Gəncə kitabxanasının mühafizi Asim ibn Bukran ən-Nəşavidir. Onun haqqında ilkin məlumatı XI əsr müəllifi İbn Makulanın əsərində tapdıqımıza görə Gəncədə bu kitabxananın bəlkə ondan da əvvəl mövcud olmasını deyə bilərik. Digər tərəfdən naxçıvanlı alim Xodadad ibn Asimin İbn Makulanın şeyxi⁴

---

¹ Divan Fələki, s. 526, 527, 530, 728, 729 ; Hadi Həsən. Fələki Şirvani, s. 24

² Vəlixanlı N.M. Naxçıvan ərəb xilafəti dövründə (VII-IX əsrlər) / Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2003. B.: Elm, 2003, s. 20

³ السمعی. کتاب الانساب. لیدن، ۱۹۱۲، و. ۵۶۰ (ب)

⁴ السمعی. کتاب الانساب. لیدن، ۱۹۱۲، و. ۵۴۹ (ب)

adlandırılması XI əsrdə Naxçıvanda islam mədəni mühiti rişəsinin daha dərin olmasını göstərir.

Naxçıvanda ərəbcə yazılmış epiqrafik abidələrdə indiki Naxçıvan MR-nın ərazisində mövcud olmuş və fəaliyyət göstərmiş ictimai-siyasi təşkilatlar, mədəni-ideoloji mərkəzlər, ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamış şəxsiyyətlər haqqında kifayət qədər məlumat var. Abidələrdəki məlumatlar xeyli təbii ehtiyatlara, mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan və Şərqlə Qərbi birləşdirən körpü rolunu oynayan Naxçıvanın müsəlman dini-ictimai mərkəzlərinin real vəziyyətindən xəbər verir.¹

Orta əsr ərəbdilli mənbələrin ziyalılar haqqında məlumatları bəzən kompilyativ xarakter daşdığından onların dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac olur. II fəslin axırını yarım fəslində əs-Səmani, İbn Makula, əs-Siləfi, Hakim ən-Nişapuri, əd-Daraqutni və Yaqut əl-Həməvi kimi ərəbdilli müəlliflərin bioqrafik janrdakı əsərləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, bəzi azərbaycanlı alimlər haqqında səhih məlumat üzə çıxarılmışdır.

Dissertasiyanın **III fəslində** azərbaycanlı ziyalılar haqqında məlumat təhlil edilir. Azərbaycanlı ziyalılardan bəziləri Xilafətin müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərinə ilahiyat, təfsir, hədis, ədəbiyyat və digər sahələrdə yüksək mövqə qazanmış alimlərin yanına gedir, elmin zirvəsini fəth etməyə can atırdılar. Bu ziyalılar arasında yüksək məqama çatan azərbaycanlılar görkəmli alim, şeyx² fəziləti ilə məşhur imam³, məzhəbi yaxşı bilən imam⁴ və s. epitetlər qazanmışdır. İlahiyat elmi sahəsində mükəmməl biliyə malik olanlar arasında vəzifə-mənsəb sahibinə çevrilmiş azərbaycanlılar da az olmamışdır. Bu şəxsiyyətlərdən bəziləri Xilafətin bir çox şəhərlərində, o cümlədən təhsil aldıkları şəhərlərdə qalaraq, fəaliyyət göstərmiş, digərləri isə öz ölkəsinə qayıdaraq dövlət işində və ya

---

¹ Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том II., Б.: Элм, 2001, с.16

² السمعی ابو سعد عبد الکریم ابن محمد. بیروت، ۱۹۹۸، الجلد الثالث، ص.۲

³ السمعی ابو سعد عبد الکریم ابن محمد. بیروت، ۱۹۹۸، الجلد الثالث، ص.۲۹۸

⁴ السمعی ابو سعد عبد الکریم ابن محمد. بیروت، ۱۹۹۸، الجلد الخامس، ص.۲۳

təhsillərinə uyğun sahələrdə (şəriət məhkəməsinin rəhbəri, mufid, qazi, qazının müavini, tədris rəhbəri) kimi çalışmışlar.

Hədislərlə xüsusi məşğul olanların sayının artması isə yerlərdə “Dəru-l-hədis”lərin (“Hədis evi”) təşkil olunmasına şərait yaratmışdı. Təbrizli mühəddis Əbül-Xeyr Bədəl ibn Əbü-l-Memmar Ət-Təbrizi İrbildə təşkil olunmuş belə “Dəru-l-hədis”lərdən birində yazdığı bir çox hədisi oxumuşdur.¹

Bioqrafik mənbələrin məlumatları əsasında ziyalıların peşə yönümünə görə mühəddislər, fəqihlər, sufilər, filoloqlar kimi təsnif edilərək elmi fəaliyyətləri işıqlandırılmışdır.

III fəsildə azərbaycanlı alimlərin təqdir olunan cəhətləri də açıqlanır. Birinci növbədə alimin müsbət xüsusiyyəti kimi fəzilət və ləyaqət sahibi olması əsas götürülürdü. Bütün məqalələrdə ana xətlə keçən bu cəhətlə birlikdə siqə (biliyinə, danışdıqlarına etimad edilən şəxs, nüfuz sahibi) olması, fiqh və hafizlikdə tanınması ziyalının daha yuxarı status qazanmasına kömək edirdi. Hədis elminə qədəm qoyan şəxslər belə alimlərdən öyrənməyə can atırdılar. Digər tərəfdən, mühəddislər, öyrənərək yaddaşlarında saxladıkları hədisləri onlardan sonra nəql etmək üçün seçdikləri adamın hədisi düz danışmasını, eləcə də onların zahidliyini və imanını da nəzərə alırdılar. Dindar olmaq, Quranı çox oxumaq, çoxlu təhəccüd namazı (gecələr qılınan namaz) qılmaq kimi keyfiyyətlər də bu sahədə çalışan insanlar üçün təqdir olunan xüsusiyyətlərdən idi. Dilin bəlağətli olması hər ziyalıya nəsib olmurdu. Hədis toplamaq üçün çox yerləri gəzənlər səyyah adlandırılaraq fərqləndirilirdilər.

Azərbaycanlı ziyalıların elmi əlaqələri və tədris fəaliyyəti adlanan **IV fəsil**də azərbaycanlı alimlərin Yaxın və Orta Şərq ölkələri, o cümlədən Şam alimləri ilə birgə elmi fəaliyyəti tədqiq edilir, Azərbaycan alimlərinin Nizamiyyə mədrəsələrində, digər alimlərin isə Azərbaycan mədrəsələrindəki fəaliyyəti bioqrafik mənbələrin məlumatları əsas tutularaq digər mənbələrin məlumatı

---

¹ ابن ماكولا. الاكمل في رفع الارتياح عن المؤلف والمختلف في الاسماء الكنى و الانساب، بيروت، ١٩٩٠، الجلد الاول، ص. ٥٤٣.

əlavə olunmaqla araşdırılır.

İslam coğrafiyası hüdudlarının genişlənməsi müsəlmanların helenistik, İran, hind və digər mədəniyyətlərlə təmasda olmağa gətirib çıxarmışdı. Bu isə onlara qarşı böyük bir marağın yaranmasına səbəb olmuşdu. Bu fərqli mədəniyyətlər arasında ortaya çıxan bir sıra diskussiya və mübahisələrdə müsəlmanlar öz inam və düşüncələrini tutarlı şəkildə sübut etmək və islamın üstünlüklərini göstərmək üçün həmin mədəniyyətləri dərinlən tanımaq məcburiyyətində idilər. “Dəru-l-tərcümə” (“Tərcümə evi”), “Beytül - hikmə” (“Hikmət evi”) və “Xəzinətü-l-hikmə” (“Hikmət xəzinəsi”) Xilafətin elm sahələrində çalışan müxtəlif dini dünyagörüşləri olan hindli, soqqlı, iranlı, türk, ərəb, qipti, bərbər, hətta çinlilərin elmi və mənəvi ideyalarının konsentrasiya olduğu yerə çevrildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, yunanlardan öyrənilən antik elm müsəlmanlar tərəfindən tam şəkildə müzakirə və əlavələr edildikdən və müəyyən hissəsi də onlara xas olan nöqtəyi-nəzərdən mənimsənilərək yenidən işlənilməsinin özü elmi inkişaf etdirməkdir. VIII-IX əsrlərdən ərəb dilinə tərcümə olunan Aristotelin, Hippokratın və Platonun əsərləri Azərbaycanda da yayılmışdı. Bu, Azərbaycan şairi Xaqaninin əmisi Kafiəddin Şirvani haqqında yazdığı şeirdə öz əksini tapmışdır.¹

IV fəsildə tədris müəssisələrindən “Dəru-l-qurra” (“Qiraət evi”), “Məscidu-n-nəbəviyyə” (“Peyğəmbər məscidi”), “Dəru-s-sünnə” (“Qanunlar evi”) və müsəlman məktəblərinin xüsusi növü olan mədrəsələrin islam və islam mədəniyyətinin yayılmasında oynadığı rol göstərilir. Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsindən qabaq Nişapur başda olmaq üzrə Şərqi İslam dünyasında otuzdan çox mədrəsənin tikilməsi haqqında məlumat vardır.²

Qaynaqlarda mədrəsə kimi anılan ilk darussünnə Əbu Bəkr Əhməd ibn İshaq əs-Sıbğı (ö. 954) tərəfindən Nişapurda inşa edilmişdi. Burada 1000-ə qədər müəllimin dərs deyə bildiyi

---

¹ Mehraliyev E.Q. Şirvan Elmlər Akademiyası (X-XIII əsrlər), Bakı: Çayıoğlu, 2000, s. 37

² ناجی معروف.مدارس قبل النظامية. بغداد، ۱۹۷۳، ص.۶۷-۶۸

bildirilir.¹ Həmin “Dərü-s-sünnə” bərdəli alim Əbu Bəkr Məkki ibn Əhməd Səadaveyhın (ö.1003) şərəfinə imla (tədrisin ən ali pilləsi-N.Ə) məclisi təşkil etmişdi.

Bu təhsil ocağı ilə yanaşı “Daru-l-Elmlərin” də (“Elm evi”) təhsilin yayılmasında xidməti olmuşdur. Büveyhi hökmdarı Bahauddövlənin vəziri olmuş Əbu Nəsr Sabur ibn Əzdəşirin Bağdad yaxınlığındakı Kərxdə tikdirdiyi binanı “Daru-l-elm” adlandıraraq kitablarını ora daşımışdı. Əbu Nəsr buranı fəqihlər üçün vəqf etdiyini elan etmişdi. Bu hadisəni İbn əl-Kəsir 993-cü il hadisələrini şərh edərkən yazmışdır.² Bu isə Kərxdəki təhsil ocağının Nizamiyyə mədrəsələrindən çox əvvəl yarandığı fikrini irəli sürməyə əsas verir.

X əsrin sonlarında xüsusilə ilahiyyat sahəsində mübahisəli fikirlərin artması mədrəsələrin yaranmasına təkan verirdi. Məscidlərdə (“Allahın evində”) mübahisə açmaq istəməyən alimlər xüsusi dini təhsil müəssisələrinin-mədrəsələrin əsasını qoydular. Nizamiyyə mədrəsəsinin yaradılması dövrün tələbi idi. Artıq dini münaqişələr silah gücünə deyil, elmdən istifadə edilərək həll edilirdi. Buna görə də müasir ərəb tarixçisi Əbdülhadi əl-Məhbubə (s. 356-378) haqlı olaraq yazırdı ki, Nizamülmülk əleyhdarlarını zəif salmaq üçün silahdan əlavə elmdən də istifadə edirdi.³

A.Müllərə görə isə onun bu siyasəti yeritməyi özünün fars əsilli olaraq dini təəssübkeşliyi idi və o bununla özünün fars milli mənliliyinə iltifat göstərirdi.⁴ Lakin, hər-halda dini münaqişələri həll etməklə bərabər bu mədrəsənin üzərinə daha böyük bir missiya düşürdü. Elmi inkişaf etdirmək missiyası. Məlikşahın Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsinin rəisi Əbu İshaq Şiraziyyə göndərdiyi məktubda bunun təsdiqini tapmaq olar. O yazırdı: “Nizamiyyə

---

1 ابن نقطة التقييد لمعرفة رواة السنن و المساند. نشر كمال يوسف الهوط. بيروت، ١٩٩٨، ص. ٢٣٠

2 ابن الكثير. البداية و النهاية. الجلد الخامس، در الطقوى، المدينة المنورة، ص. ٣٦٠

3 عبد الهادي المحبوبة. الحركة العلمية في مئة الخامسة الهجرية و آثار نظام الملك. بغداد، ١٩٤٢-٤٣

4 Мюллер А. История ислама. Т. III. СПб.: Издание Л.Ф.Пантелеева, 1896, с. 95

mədrəsəsi məzhəb münaqişələri üçün deyil, elmi inkişaf etdirmək üçündür.¹

Mədrəsələr və oradakı təhsil prosesi şərh olunduqdan sonra azərbaycanlı alimlərin bu mədrəsələrdəki fəaliyyəti ilk mənbələr əsasında açıqlanır, Azərbaycandakı bu tip mədrəsələr və orada fəaliyyət göstərmiş müdərrişlər haqqında bilgi verilir. Azərbaycanlı alimlərin Nizamiyyə mədrəsələrində mövqeləri açıqlanır, bu sahədə Azərbaycan alimlərinin xüsusilə fərqləndiyi nəzərə çatdırılır.

O dövrdə dövlət başçılarının, hörmətli din xadimlərinin məscid və mədrəsələri ziyarət etməsi adət şəklini almışdı. Alp Arslan və vəziri Nizamülmülk, Bağdad hafizi İbn Makula Gəncənin Araniyyə məscidi², İmam əl-Müstəsim Billah Təbrizdə Şəmsəddin Məhəmməd əl-Cuveyninin əsasını qoyduğu məktəbi ziyarət etmişdir.³

Gəncədəki Nizamiyyə mədrəsəsi və onun müdərrişləri haqqında məlumat Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq üzə çıxarılmış və tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Mədrəsələr, əsasən dövlət məmurları və varlı adamlar tərəfindən bir alimin dərs verməsi arzusu ilə açılırdı. Nizamülmülk Gəncədəki mədrəsəni Əbu Abdulla Məhəmməd ət-Təbərinin atası üçün tikdirmişdi. Parlaq zəkali bu şəxsiyyət sonra oradakı tədrisə rəhbərlik edərək yaxşı işləmiş, idarəçilik qabiliyyəti daha da artmışdı. Fənlərdən fiqh və ədəb elminin tədrisi onun ixtiyarında idi.⁴

Beləliklə, tədqiqatın nəticələri belə deməyə əsas verir ki, Yaxın və Orta Şərq xalqları ilə birlikdə azərbaycanlı alimlərin aparıcı qüvvələrinin böyük bir hissəsinin formalaşmasının başa çatmasında Nizamiyyə mədrəsələrinin çox mühüm və məhsuldar rolu olmuşdur.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində aparılan elmi araşdırmalara, əldə edilmiş elmi nəticələrə yekun vurulmuş,

---

¹ Osman T. Səlcuqlar tarixi və türk-islam mədəniyyəti. Ankara, 1965, s. 233

² www.mostafa.com, № 398 / السلفى ابو طاهر. معجم السفر

³ Сейидбейли М. Научно-культурная жизнь Азербайджана (второй половины XIII-начало XIV в.) Б., Чашыюглы, 1999, с. 60

⁴ www.mostafa.com, № 1175 / السلفى ابو طاهر. معجم السفر

tədqiqatın nəticələri açıqlanmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu üzrə aşağıdakı monoqrafiya və elmi məqalələr çap olunmuşdur:

1. Azərbaycan Yaqut Əl-Həməvinin əsərlərində. Bakı: Çəşioğlu, 1999, 240 s.

2. Əs-Səmanınin “Kitab əl-Ənsab” əsəri Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə dair mənbə kimi. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2010, 219 s.

3. İbn əs-Sabuni orta əsr Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri haqqında /AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2004, Bakı: Elm, 2002, s. 322-325

4. Orta əsrlərin ərəbdilli mənbələri Azərbaycanın görkəmli təhsil xadimləri haqqında / Şərqşünaslığın aktual problemləri. Professor Vəsim Məmmədəliyevin yubileyinə həsr olunmuş konfransın materialları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s. 221-224

5. Azərbaycanlı mədəniyyət xadimlərinin mənsələrinin dəqiqləşdirilməsində “Kitab əl-Müştərik” əsərinin rolu / AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2003, Bakı: Elm, 2003, s. 166-169

6. Əbdülkərim əs-Səmanınin “Kitab əl-Ənsab” əsərinin strukturu barədə / AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2004, Bakı: Elm, 2004, s. 23-27

7. Ərəb-islam mədəniyyətinin təşəkkülündə naxçıvanlı ziyalıların rolu (VII-XIV əsrlər) / AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2005, Bakı: Elm, 2005, s. 35

8. Əbdülkərim əs-Səmani və onun elmi irsi // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2005, № 5, s. 238-241

9. İslam mədəniyyətinin inkişafında Naxçıvanın yeri və rolu (VII-XIV əsrlər) / Naxçıvan Beynəlxalq Simpoziumunun materialları. Naxçıvan: Təhsil, 2006, s. 390-400

10. Əbu Təhis əs-Siləfi və Şirvanın bəzi görkəmli ziyalıları / AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2006, Bakı: Elm, 2006, s. 25-31

11. Nazamiyyə mədrəsəsi və şirvanlı alimlərin bu tədris müəssisəsində oynadıqları rol / “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan

mədəniyyəti tarixi problemləri” adlı X Respublika elmi konfransının materialları. Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı: Nurlan, 2006, s. 244-250

12. Ərəb-müsəlman tarixşünaslığında şəxsiyyətlərin qeydə alınması barədə / AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2007, B., Elm, 2007, s.13-20

13. Исламизация Азербайджана / Научное обозрение. Сборник статей. Махачкала, 2008, с. 63-66

14. İbn-Makula və onun “əl-İkməl” əsəri / Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2008, Bakı: Elm, 2008, s. 13-20

15. Bəzi ortaçağ naxçıvanlı ziyalıların yaşadıkları dövrün dəqiqləşdirilməsi barədə / “Naxçıvan bu gün. İslahatlar, perspektivlər” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun materialları. Naxçıvan: Nurlan, 2008, s. 82-85

16. О жанре «ал-Муталиф ва-л Мухталиф» в средневековье // Межкультурные коммуникации, Тбилиси, 2009, № 8, с. 80-84

17. Bəzi təhsilli azərbaycanlılar haqqındakı məlumatın dəqiqləşdirilməsinə dair (IX-XIII əsrlər) / Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2009.B.: Elm, 2009, s. 22-29

18. Mədrəsələr və azərbaycanlı alimlərin buradakı tədris fəaliyyəti (IX-XIII əsrlər) // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2009, №12, s. 189-199

19. Əs-Səmaninin “Kitab əl-ənsab” əsəri azərbaycanlı alimlərin fəzilətləri haqqında / Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, 2009, № 12, s. 287-295

20. 84- 91.ص /مجلة اهل البيت ، العدد الثالث و السبعون، لندن، 2009، الاسلام في ازربيجان

21. Orta əsrlər Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzləri / “Bakı – islam mədəniyyətinin paytaxtıdır” mövzusunda beynəlxalq konfransın tezisləri. Bakı: Elm və təhsil, 2009, s. 20-21

22. IX-XIII əsrlərin ərəbdilli bioqrafik mənbələri // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2009, №4, s. 193-199

23. Əs-Səmanın "Kitab əl-ənsab" əsərinin Azərbaycan bölməsinin əsas mənbələri // Tarix və onun problemləri, 2009, s. 380-385

24. Şirvanlı ziyalılar haqqında orta əsrlər ərəbdilli bioqrafik mənbələrin məlumatı // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Əsərləri, c. XXVIII, 2009, s. 68-75

25. İbn Makula və naxçıvanlı ziyalılar // Naxçıvan Dövlət Universitetinin əsərləri, 2010, № 1(29), s. 180-184

26. Azərbaycanın XI-XIII əsrlər elmi-mədəni həyatının tarixşünaslığına dair // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2010, s. 73-85

27. Orta əsr Azərbaycan mühəddisləri // Dirçəliş-XXI əsr, 2010, №147-148, s. 403-410

28. النشاط المشترك للعلماء الأذربيجانيين و السوريين في القرون الوسطى / المعارف لبلاد الشام من القرن الأول الي الخامس الهجري، دمشق، 2010، ص. 301-295

29. Xəlifələrin Azərbaycanda islam siyasəti / Bakı dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, 2011, № 15, s. 86-92

Роль арабоязычной литературы XI-XIII веков в изучении научно-культурной среды Азербайджана

РЕЗЮМЕ

В диссертации, на основе сообщений учёных XI-XIII вв. - Ибн Макулы, ас-Силафи, Ибн Нокты, Ибн ас-Сабуни, ас-Самани, впервые в азербайджанской историографии привлечённых в научный оборот, а также многочисленных других источников, изучена научно-культурная среда Азербайджана.

Диссертация состоит из введения, четырёх глав, заключения и списка использованных источников и литературы.

Во введении обоснована актуальность темы, определены объект, хронологические рамки, цели и задачи, охарактеризована источниковедческая база исследования, проанализированы степень изученности, научная новизна, теоретическое и практическое значения проблемы.

В первой главе изучена религиозно-политическая ситуация в Азербайджане, проанализирована переселенческая политика халифата, политика полководцев и местных правителей в сфере исламизации.

Во второй главе даны сведения об азербайджанских учёных, а также городах и областях, от которых они брали свои нисбы (псевдонимы). Методом сравнительного анализа выявлены новые исторические факты.

В третьей главе раскрыта роль Азербайджана в формировании и развитии исламской научно-культурной среды, дана классификация азербайджанских учёных по специальностям, указана их роль в структуре управления.

В четвёртой главе исследована научная деятельность азербайджанских учёных в культурных центрах исламского мира, особенно их деятельность в медресе Низамийе.

В заключении подведены итоги научного исследования, сделаны выводы.

The role of Arabic literature of XI-XIII centuries in studying of scientific-cultural environment of Azerbaijan

SUMMARY

In the dissertation based on the works of scientists Ibn Makula, as-Silafi, Ibn Nogta, Ibn Sabuni, as-Samani lived in XI-XIII centuries for the first time in the Azerbaijan historiography have been involved in a scientific circle, and other numerous sources as well, investigated the scientific - cultural environment of Azerbaijan

The dissertation consists of introduction, four chapters, conclusion and list of sources and literature.

In introduction there is substantiated the actuality of theme, identified the object, chronological frames, aims and problems are determined, analyzed the level of studying, scientific novelty, theoretical and practical value of a problem is characterized.

In the first chapter is studied the religious - political situation in Azerbaijan, analyzed migration policy of Caliphate, politics of commanders and local regents in sphere of Islamization.

In the second chapter there is given information about Azerbaijan scientists, cities and regions also, from where they had been taking their nisbs. The new historical facts exposed through comparative analysis.

In the third chapter there revealed the role of Azerbaijan in formation and development of Islamic scientific-cultural environment, given classification of Azerbaijan scientists by specialists, stated their role in structure of management.

In the fourth chapter there researched scientific activity of Azerbaijan scientists in cultural centers of Islamic world, especially their activity in Nizamiyye madrasah.

In conclusion there is summarized scientific research and have been drawn conclusions.

Çapa imzalanmıřdır: 10.01.2012
Formatı: 60/84, 16/1
Sifariř: 41
Sayı: 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Tusi" nəşriyyatında çap edilmişdir.

На правах рукописи

НАРГИЗ АГАСАЛИМ ГЫЗЫ АЛИЕВА

**РОЛЬ АРАБОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
XI - XIII ВЕКОВ В ИЗУЧЕНИИ
НАУЧНО-КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ
АЗЕРБАЙДЖАНА**

Специальность: 07.00.02 – история Отечества

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени доктора
исторических наук**

НАХЧЫВАН – 2012